

મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ વિરચિત

મુક્તિ - બત્રીશી

એક-પરિશીલન

૩૧

સંકલન

પૂ.આ.ભ.શ્રી.વિ. ચન્દ્રગુપ્ત સૂ.મ.

: પ્રકાશક :

શ્રી અનેકાન્ત પ્રકાશન જૈન રીલિજિયસ ટ્રસ્ટ

મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્વલ્લભચંદ્ર મહારાજ-
'વિરચિત' દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંગિકા' પ્રકરણાન્તર્ગત

મુક્તિ બત્રીશી-એક પરિશીલન

૩૧

: પરિશીલન :

પૂ. પરમશાસનપ્રભાવક પૂજ્યપાદ સ્વ. આ. ભ. શ્રી. વિ. રામચંદ્રજી ~~વાવરમ~~
પટ્ટાભકાર પૂ. સ્વ. આ. ભ. શ્રી. વિ. મુક્તિચંદ્રસૂ. મ. સા. ના શિષ્યસ્ત
પૂ. સ્વ. આ. ભ. શ્રી. વિ. અમરગુપ્તસૂ. મ. સા. ના શિષ્યસ્ત
પૂ. આ. ભ. શ્રી. વિ. ચંદ્રગુપ્તસૂ. મ.

: પ્રકાશન :

શ્રી અબેકાનુસારીશાસ્ત્રીજીની રીલીગયસ ટ્રસ્ટ

: આર્થિક સહકાર :

એક સદ્ગૃહસ્થ

(મુંબઈ)

મુક્તિ બત્રીશી-એક પરિશીલન - ૩૧

આવૃત્તિ - પ્રથમ

: પ્રકાશન :

વિ. સં. ૨૦૬૧

નકલ - ૧૦૦૦ શ્રી અનેકાન્ત પ્રકાશન-જૈન રીલીગ્યસ ટ્રસ્ટ

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

શા. સૂર્યકાન્ત ચતુરલાલ

મુ. પો. મુરબાડ (જિ. ઠાણે)

પ્રમોદભાઈ છોટાલાલ શાહ

૧૦૨, વોરા આશિષ,

પં. સોલીસીટર રોડ, મલાડ (ઈસ્ટ),

મુંબઈ-૪૦૦ ૦૯૭.

મુકુંદભાઈ આર. શાહ

પ, નવરત્ન ફ્લેટ્સ

નવા વિકાસગૃહ માર્ગ

પાલડી-અમદાવાદ-૭

વિજયકર કાંતિલાલ ઝવેરી

પ્રેમવર્ધક ફ્લેટ્સ

નવા વિકાસગૃહ માર્ગ-પાલડી

અમદાવાદ- ૩૮૦૦૦૭

શા. જતીનભાઈ હેમચંદ

‘કોમલ’ કમ્પ્યુટરખાનાની સામે,

છાપરીયા શેરી, માદીધરપુરા, સુરત-૩૯૫૦૦૩.

: આર્થિક સહકાર :

એક સદ્ગૃહસ્થ

(મુંબઈ)

: મુદ્રણ વ્યવસ્થા :

સન ગ્રાફિક્સ (સમીવાળા)

૫૭/૬૧, ગુલાલવાડી, બીજે માળે,

મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ફોન : ૨૩૪૬ ૮૬૪૧

પરિશીલનની પૂર્વે...

આ પૂર્વે ત્રીસમી બત્રીશીમાં શ્રી કેવલીપરમાત્માઓ ક્વલાહાર કરે તોપણ તેઓશ્રીના કૃતાર્થપણામાં કોઈ પણ બાધ નથી-એ જણાવ્યું છે. એ કૃતાર્થતા આંશિક હતી. માત્ર ઘાતિકર્મોના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થયેલી એ અવસ્થા અંતે તો અપૂર્ણ જ હતી. સર્વથા કૃતાર્થતા અઘાતિકર્મોના ક્ષયથી મોક્ષમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ એકત્રીસમી બત્રીશીમાં મોક્ષનું સ્વરૂપ વર્ણવાય છે.

મોક્ષને માનનારાં આસ્તિક દર્શનો પણ મોક્ષના સ્વરૂપમાં જુદી જુદી માન્યતા ધરાવે છે. એ બધી માન્યતાઓનું નિરાકરણ કરીને વાસ્તવિક મોક્ષના સ્વરૂપનું નિરૂપણ અહીં કરાયું છે. દાર્શનિક પરિભાષાથી અપરિચિત લોકોને આ બત્રીશીમાં વર્ણવેલા પદાર્થોને સમજાવવાનું કાર્ય બહુ જ કપરું છે. ગ્રંથમાં છેલ્લે છેલ્લે થોડી ગહન દાર્શનિક શૈલીને સમજવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. આમ છતાં થોડો વધારે પ્રયત્ન કરી લેવાય તો સમજી ના શકાય એવી વાત નથી.

સૌથી પ્રથમ નૈયાયિકોની માન્યતાનું નિરાકરણ કરાય છે. આત્યન્તિક દુઃખધ્વંસને તેઓ મુક્તિ માને છે. જે દુઃખધ્વંસ પછી દુઃખની ઉત્પત્તિ થવાની નથી, એવા દુઃખધ્વંસને મુક્તિ માનનારા નૈયાયિકોએ મહાપ્રલયકાળને અનુમાનપ્રમાણથી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ત્રીજા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી એ અનુમાનમાં દોષો જણાવ્યા છે. સમર્થ તાર્કિક તરીકે સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોના તર્કમાં તથ્ય નથી :

એનો ખ્યાલ ખૂબ જ સ્પષ્ટ રીતે અપાયો છે.

આઠમા શ્લોકમાં ત્રિદંડિકોના મતનું નિરાકરણ કર્યું છે. પરમાત્મામાં જીવાત્માના લયને તેઓ મુક્તિ માને છે. લિંગ(સુખ-દુઃખના સાધન કર્માદિ)ના નાશ સ્વરૂપ એ લયને મુક્તિ માનવામાં દોષ નથી. એ રીતે એ મતનું આંશિક સમર્થન કરીને જીવના નાશ સ્વરૂપ લયનું નિરાકરણ પણ કર્યું છે.

આલયવિજ્ઞાનની પરંપરા સ્વરૂપ મોક્ષને માનનારા બૌદ્ધોના મતનું નિરાકરણ નવમા શ્લોકથી કરવામાં આવ્યું છે. આધારભૂત આત્મદ્રવ્ય વિના એ સન્તતિ માનવાનું કામ બુદ્ધિ વિનાનું છે-એ અહીં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે. પોતાની વાતનું સમર્થન કરવા પૂર્વાપર ક્ષણના સંબંધી આધારભૂત દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો જૈનદર્શન-પ્રસિદ્ધ પર્યાયાર્થિક નયની દેશનાનો જ વિજય થાય છે. બૌદ્ધોના મતમાં એ રીતે ભારે કદર્થના છે.

સ્વાતંત્ર્યને કેટલાક લોકો મોક્ષ માને છે. તેમની વાત એ રીતે સાચી છે કે કર્મની નિવૃત્તિ થવાથી આત્મા સર્વથા સ્વતંત્ર બને છે પરંતુ એ સિદ્ધાંત જૈનદર્શનનો જ છે. તેથી સ્વાતંત્ર્ય જો પ્રભુતાસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો તે એક પ્રકારનો મદ છે. વગેરે અગિયારમા શ્લોકથી જણાવ્યું છે.

સાંખ્યદર્શનપ્રસિદ્ધ પુરુષના સ્વરૂપાવસ્થાન સ્વરૂપ મુક્તિનું નિરાકરણ બારમા શ્લોકથી કરાયું છે. એકાંતે નિત્ય એવી એ પુરુષની અવસ્થા કોઈ પણ રીતે સાધ્યસ્વરૂપ થતી ન હોવાથી મોક્ષ પુરુષાર્થસ્વરૂપ નહીં

બને. મોક્ષમાં અસાધ્યત્વ દોષ જ આવતો હોવાથી તેરમા શ્લોકથી કેટલાક બૌદ્ધોની માન્યતાનું નિરાકરણ કરાયું છે. તેમની માન્યતા મુજબ ઉત્તરક્ષણમાં ચિત્તની ઉત્પત્તિના અભાવથી સજ્જત એવી પૂર્વચિત્તની નિવૃત્તિને મોક્ષ કહેવાય છે. પરંતુ એ માટે કોઈ પ્રયત્ન ન કરે તેથી તેમાં અસાધ્યત્વનો પ્રસંગ આવશે.

શરીરને જ આત્મા માનનારા ચાર્વાકોનું વચન સાંભળવું : એ પણ પાપ છે. આત્માના નાશને તેઓ મુક્તિ માને છે. પરંતુ આત્માના નાશ માટે કોઈ પણ મુમુક્ષુ પ્રયત્ન કરતા ન હોવાથી તાદૃશ આત્મહાનિને મોક્ષસ્વરૂપ માનવાનું પણ ઉચિત નથી... ઈત્યાદિનું વર્ણન ચૌદમા શ્લોકમાં કર્યું છે.

નિત્ય ઉત્કૃષ્ટ સુખની અભિવ્યક્તિને મુક્તિ માનનારા તૌતાતિતોની વાતમાં જેટલા અંશમાં તથ્ય છે તે જણાવીને તેના વિતથ અંશને પંદરમા શ્લોકમાં જણાવ્યો છે. સત્તરમા શ્લોકથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિથી કેવલ આત્માવસ્થા સ્વરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે : એમ માનનારા વેદાંતીઓની માન્યતાનું નિરાકરણ કર્યું છે. આ રીતે આ બ્રહ્મચીનીના પૂર્વાર્દ્ધથી અન્ય મતોનું નિરાકરણ કરાયું છે.

સત્તરમા શ્લોકથી સકલકર્મક્ષયસ્વરૂપ મોક્ષનું વર્ણન સ્વદર્શનને આશ્રયીને શરૂ થાય છે. સાત નયને આશ્રયીને મોક્ષનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યા પછી વ્યવહારનયાભિમત પ્રયત્ન-સાધ્ય કર્મક્ષયસ્વરૂપ મોક્ષમાં કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ નહિ કરે. કારણ કે દુઃખના નાશ માટે જ લોકોની પ્રવૃત્તિ હોય છે...

ઈત્યાદિ શંકા અને તેનું સમાધાન વિસ્તારથી કર્યું છે.

દુઃખના નાશની જેમ જ મોક્ષમાં સુખનો નાશ થાય છે-એવી નૈયાયિકની માન્યતાનું પણ નિરાકરણ છેલ્લે કરાયું છે. ત્યાર બાદ મોક્ષમાં અવ્યાબાધ સુખની સિદ્ધિ કરીને પ્રકરણનું સમાપન કરતા ગ્રંથકાર પરમર્ષિએ પૂજ્ય મહાપુરુષોની દયાથી થયેલા પરમાનંદના અનુભવને વ્યક્ત કર્યો છે: પરમતોનું નિરાકરણ કરતી વખતે પણ હૈયાની કોમળતા અક્ષત હોવાથી પરમાનંદસ્વરૂપ મોક્ષની વિચારણાથી પોતાને પરમાનંદ થયાનું તેઓશ્રીએ જણાવ્યું છે.

અંતે આ બત્રીશીના પરિશીલનથી પરમાનંદની મીમાંસા દ્વારા આપણે સૌ પરમાનંદના ભાજન બની રહીએ એ જ એક શુભાભિલાષા.

મલાડ-રત્નપુરી,

વિ.સં. ૨૦૬૧

અ.વ.૭ : બુધવાર

આ.વિ. ચન્દ્રગુપ્તસૂરિ

અથ પ્રારમ્ભ્યતે મુક્તિદ્વાત્રિંશિકા ।

આ પૂર્વે ત્રીસમી બત્રીશીમાં શ્રી કેવલીપરમાત્માના ક્વલાહારથી પણ તેઓશ્રીમાં કૃતાર્થપણું સજ્જત છે-એ જણાવ્યું. સર્વથા કૃતાર્થત્વ તો મુક્તિમાં વ્યવસ્થિત છે. તેથી મુક્તિના વિષયમાં જે અનેક વિપ્રતિપત્તિઓ છે, તેનું નિરાકરણ કરવા વડે હવે મુક્તિનું વ્યવસ્થાપન કરે છે-

દુઃખધ્વંસઃ પરો મુક્તિઃ, માનં દુઃખત્વમત્ર ચ ।

આત્મકાલાન્યગધ્વંસપ્રતિયોગિન્યવૃત્તિમત્ ॥૩૧-૧॥

“અત્યંત દુઃખધ્વંસ મુક્તિ છે, એમાં પ્રમાણ એ છે કે-આત્મા અને કાલથી ભિન્નમાં રહેનાર ધ્વંસના પ્રતિયોગીમાં નહિ રહેનાર દુઃખત્વ (આ પક્ષ છે.)”-આ પ્રમાણે પ્રથમ શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. સાધ્ય અને હેતુ વગેરેનું વર્ણન આગળના શ્લોકથી કરાશે.

આશય એ છે કે પર(અત્યંત) દુઃખધ્વંસ મુક્તિ છે. દુઃખનો ધ્વંસ તો દરેક આત્મામાં હોવાથી દરેકમાં મુક્તત્વ માનવાનો પ્રસક્ક આવતો હોવાથી તેના નિવારણ માટે દુઃખધ્વંસમાં પરત્વ વિશેષજ્ઞનો નિવેશ છે. દરેક આત્મામાં પરદુઃખધ્વંસ ન હોવાથી તેમાં મુક્તત્વ માનવાનો પ્રસક્ક નહિ આવે. જે આત્મામાં દુઃખનો ધ્વંસ થયા પછી ક્યારે પણ તે આત્મામાં દુઃખની ઉત્પત્તિ થવાની ન હોય, તો તે આત્મામાં રહેલા દુઃખધ્વંસને પર દુઃખધ્વંસ કહેવાય છે. આપણા આત્મામાં દુઃખધ્વંસ હોવા છતાં દુઃખની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી એ(દુઃખધ્વંસ) પર નથી. મુક્તાત્માઓમાં

દુઃખની ઉત્પત્તિ ધ્રુતી ન હોવાથી તેમનામાં પર દુઃખધ્વંસ છે.

ન્યાયની પરિભાષામાં દુઃખધ્વંસના પરત્વનું વર્ણન કરતી વખતે વર્ધમાન ઉપાધ્યાયે પ્રકાશટીકામાં જણાવ્યું છે કે 'સ્વસમાનકાલીન સ્વસમાનાધિકરણ (પોતાના કાલમાં રહેનાર અને પોતાના અધિકરણમાં રહેનાર) જે દુઃખપ્રાગભાવ છે તેના અસમાન દેશમાં રહેનાર દુઃખધ્વંસને પરદુઃખધ્વંસ કહેવાય છે. અર્થાત્ દુઃખધ્વંસમાં તાદશ- (સ્વસમાનકાલીન સ્વસમાનાધિકરણ દુઃખપ્રાગભાવ)- અસમાન દેશત્વસ્વરૂપ પરત્વ છે. જેમ જેમ દુઃખ ભોગવાતું જાય તેમ તેમ દુઃખનો ધ્વંસ થતો જાય છે. એ વખતે ભવિષ્યમાં આવનારા દુઃખનો પ્રાગભાવ પણ હોય છે. આપણા સૌના આત્મામાં આવો દુઃખધ્વંસ અને દુઃખપ્રાગભાવ બંને હોય છે. તેથી તે દુઃખધ્વંસ સ્વ(દુઃખધ્વંસ)સમાનકાલીન અને સ્વસમાનાધિકરણ એવા દુઃખપ્રાગભાવનો સમાનદેશીય છે. મુક્તાત્માઓના આત્મામાં રહેલો દુઃખધ્વંસ, તેઓશ્રીના આત્મામાં દુઃખની ઉત્પત્તિ થવાની ન હોવાથી તાદશ દુઃખપ્રાગભાવનો અસમાનદેશીય છે તેથી મુક્તાત્માઓનો દુઃખધ્વંસ પર છે.

માત્ર સ્વસમાનકાલીનદુઃખપ્રાગભાવાસમાનદેશીય દુઃખધ્વંસને પરદુઃખધ્વંસ કહેવામાં આવે અર્થાત્ દુઃખપ્રાગભાવનું સ્વસમાનાધિકરણત્વ વિશેષણ આપવામાં ન આવે તો મૈત્રાદિના આત્મામાં રહેલા દુઃખધ્વંસના સમાન કાલમાં તો મૈત્રાદિમાં રહેલો દુઃખપ્રાગભાવ પણ છે. તેથી

તાદશ ચૈત્રાદિમાં વૃત્તિ(રહેનાર) દુઃખધ્વંસના સમાનકાલીન મૈત્રાદિવૃત્તિ દુઃખપ્રાગભાવનું અસમાનદેશિત્વ (ભિન્નાધિકરણ વૃત્તિત્વ-વ્યધિકરણત્વ) ચૈત્રાદિવૃત્તિ દુઃખધ્વંસમાં પણ હોવાથી ચૈત્રાદિમાં મુક્તત્વ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. તેના નિવારણ માટે સ્વસમાનકાલીનદુઃખપ્રાગભાવ સ્વસમાનાધિકરણ વિવક્ષિત છે. તેથી ચૈત્રાદિવૃત્તિદુઃખધ્વંસ-સમાનકાલીન મૈત્રાદિવૃત્તિ દુઃખપ્રાગભાવ, સ્વ(ચૈત્રાદિવૃત્તિ-દુઃખધ્વંસ)સમાનાધિકરણ ન હોવાથી તેને (મૈત્રાદિવૃત્તિ દુઃખપ્રાગભાવને) લઈને ચૈત્રાદિમાં મુક્તત્વ માનવાનો પ્રસંગ નહિ આવે.

માત્ર સ્વસમાનાધિકરણ-દુઃખપ્રાગભાવાસમાનદેશત્વસ્વરૂપ પરત્વ માનવામાં આવે તો મુક્તાત્માઓને અમુક્ત માનવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે મુક્ત આત્માઓમાં સર્વથા દુઃખધ્વંસ તથા પૂર્વે દુઃખનો પ્રાગભાવ હતો. તેથી સ્વ(દુઃખધ્વંસ)સમાનાધિકરણ એ પૂર્વકાલીન પ્રાગભાવનું સમાનદેશિત્વ જ મુક્તાત્માઓના દુઃખધ્વંસમાં છે. દુઃખપ્રાગભાવ, સ્વસમાનકાલીન જ વિવક્ષિત હોવાથી મુક્તાત્માઓમાં અમુક્તત્વ માનવાનો પ્રસંગ નહિ આવે. કારણ કે મુક્તાત્માઓનો દુઃખપ્રાગભાવ સ્વસમાનકાલીન (દુઃખધ્વંસસમાનકાલીન) નથી, ભિન્નકાલીન છે. તેથી તેને લઈને ઉપર જણાવ્યા મુજબ મુક્તાત્માઓમાં અમુક્તત્વ માનવાનો પ્રસંગ નહીં આવે. આથી સમજી શકાશે કે ચરમદુઃખધ્વંસ સ્વરૂપ મુક્તિ છે : એ તાત્પર્ય છે. ચરમદુઃખધ્વંસ અને પરદુઃખધ્વંસનું સ્વરૂપ ઉપર જણાવ્યા

મુજબનું છે.

યદપિ આ રીતે “સ્વસમાનકાલીનસ્વસમાનાધિકરણ-
દુઃખપ્રાગભાવાસમાનદેશત્વં પરત્વમ્” અહીં ‘સ્વ’ પદથી
ચરમદુઃખધ્વંસનું અર્થાદ્ જેમાં પરત્વ અભિમત હોય તે
ધ્વંસનું ગ્રહણ કરાય છે. તેથી ચરમધ્વંસ(દુઃખધ્વંસ)-
સમકાલીન દુઃખપ્રાગભાવ કોઈ પણ સ્થાને પ્રસિદ્ધ ન
હોવાથી દુઃખધ્વંસના પરત્વની પણ અપ્રસિદ્ધિ થશે. પરંતુ
દુઃખધ્વંસના પરત્વના લક્ષણનું તાત્પર્ય એ છે કે-‘જે જે
સ્વસમાનકાલીન-સ્વસમાનાધિકરણ-દુઃખપ્રાગભાવના
સમાનદેશમાં(સમાનાધિકરણમાં) રહેનાર વર્તમાન
દુઃખધ્વંસાદિ છે તેના તેના ભેદથી વિશિષ્ટ એવા દુઃખધ્વંસને
પર દુઃખધ્વંસ કહેવાય છે. આપણા આત્મામાં રહેલા
દુઃખધ્વંસના કાળમાં રહેલો; આપણા આત્મામાં જે
દુઃખપ્રાગભાવ છે, તેના સમાન દેશમાં રહેલો આપણા
આત્મામાંનો જ દુઃખધ્વંસ છે. એ દુઃખધ્વંસથી ભિન્ન
એવો દુઃખધ્વંસ, મુક્તાત્માઓના આત્મામાં છે.
મુક્તાત્માઓના આત્મામાં દુઃખનો પ્રાગભાવ ન હોવાથી
તાદૃશ દુઃખપ્રાગભાવવિશિષ્ટ દુઃખધ્વંસ તે મુક્તાત્માઓના
આત્મામાં નથી. સંસારી આત્માઓમાં જ છે અને તેનાથી
ભિન્નત્વ મુક્તાત્માઓના આત્મામાંના દુઃખધ્વંસમાં છે જ.

સ્વસમાનકાલીનસ્વસમાનાધિકરણદુઃખપ્રાગભાવાસમાનદેશત્વં
પરત્વમ્ અહીં યદપિ સ્વસમાનકાલીનત્વ અને સ્વસમાના-
ધિકરણત્વ : આ, દુઃખપ્રાગભાવનાં બંને વિશેષણમાંથી
કોઈ પણ એક વિશેષણ વ્યર્થ છે. કારણ કે

સ્વસમાનકાલીન(ચરમદુઃખધ્વંસસમાનકાલીન) ચૈત્રાદિમાં રહેનાર દુઃખપ્રાગભાવનું અસમાનદેશત્વ, મુક્તાત્માઓના ચરમદુઃખધ્વંસમાં છે જ. તેમ જ સ્વસમાનાધિકરણ (ચૈત્રાદિમાં રહેલા દુઃખધ્વંસના અધિકરણ ચૈત્રાદિના આત્મામાં રહેનાર) દુઃખપ્રાગભાવનું પણ અસમાનદેશત્વ મુક્તાત્માઓના દુઃખધ્વંસમાં છે જ. ચૈત્રાદિના દુઃખધ્વંસમાં તાદશ અસમાનદેશત્વ નથી, સમાનદેશત્વ જ છે. તેથી અહીં પરત્વના સ્વરૂપમાં દુઃખપ્રાગભાવનાં બે વિશેષણમાં અન્યતર વિશેષણ વ્યર્થ છે. પરંતુ વર્ધમાન ઉપાધ્યાયનું તાત્પર્ય બે લક્ષણ જણાવવાનું છે.

સ્વસમાનાધિકરણદુઃખપ્રાગભાવાઽસમાનકાલીનદુઃખધ્વંસો મુક્તિઃ-આ એક લક્ષણ છે અને સ્વસમાનકાલીનદુઃખપ્રાગ-ભાવાઽસમાનાધિકરણો દુઃખધ્વંસો મુક્તિઃ-આ બીજું લક્ષણ છે. જેનો આશય ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્પષ્ટ છે.

મોક્ષની સિદ્ધિ માટે અનુમાનનો ઉપન્યાસ કરાય છે- માનં દુઃખત્વમત્ર ચ...ઈત્યાદિ ગ્રંથથી. એનો આશય એ છે કે-“આત્મકાલાન્યગધ્વંસપ્રતિયોગિન્યવૃત્તિમદ્ દુઃખત્વમ્, અસુખપ્રાગભાવાનાધારગધ્વંસપ્રતિયોગિવૃત્તિમત્ સત્કાર્યમાત્ર-વૃત્તિત્વાદ્ દીપત્વવદ્” આ અનુમાનથી મોક્ષની જે રીતે સિદ્ધિ થાય છે, તે હવે પછીના શ્લોકોથી જણાવાશે. આ શ્લોકમાં અનુમાનના પક્ષની જ વિચારણા કરી છે. આત્મા અને કાળને છોડીને બીજા-આકાશાદિમાં વૃત્તિ (રહેનાર-વર્તમાન) શબ્દાદિનો જે ધ્વંસ છે, તેના પ્રતિયોગી શબ્દાદિ છે. (જેનો અભાવ, તે અભાવના પ્રતિયોગી છે.) એ

શબ્દાદિમાં દુઃખત્વ અવૃત્તિ છે.(અવર્તમાન છે.) દુઃખત્વમાં તાદશ-આત્મકાલાન્યગધ્વંસપ્રતિયોગીમાં રહેલી અધિકરણતા-નિરૂપિત વૃત્તિતાનો અભાવ (તાદશા-વૃત્તિત્વ) છે. ઉપર જણાવેલા અનુમાનમાં ‘દુઃખત્વ’ પક્ષ છે. શબ્દાદિવૃત્તિત્વને લઈને અર્થાંતરદોષ ન આવે-એ માટે આત્મકાલાન્યગધ્વંસપ્રતિયોગિન્યવૃત્તિમત્ત્વ (પ્રતિયોગ્ય-વૃત્તિત્વ) : આ વિશેષણનો નિવેશ પક્ષમાં છે. ત્યાં (પક્ષમાં) સત્કાર્યમાત્રવૃત્તિત્વ છે અને દુઃખપ્રાગભાવનો અનાધાર જે મહાકાળ છે તેમાં વૃત્તિ એવા દુઃખધ્વંસના પ્રતિયોગી દુઃખનિરૂપિતવૃત્તિત્વ(સાધ્ય) પણ છે.

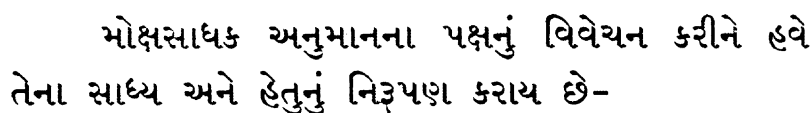
આથી સમજી શકાશે કે અહીં દુઃખત્વસામાન્યમાં સાધ્યસિદ્ધિ અભિપ્રેત નથી. પરંતુ તાદશ આત્મકાલાન્ય-વૃત્તિધ્વંસપ્રતિયોગ્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ દુઃખત્વમાં સાધ્યસિદ્ધિ અભિપ્રેત છે. દુઃખત્વનું તાદશ પ્રતિયોગ્યવૃત્તિત્વ વિશેષણ ન આપીએ તો, આત્મા અને કાળને છોડીને અન્ય આકાશાદિમાં વૃત્તિ શબ્દાદિધ્વંસના પ્રતિયોગી શબ્દાદિ-વૃત્તિત્વસ્વરૂપે દુઃખત્વમાં સાધ્યસિદ્ધિ થવાથી અર્થાંતર-દોષનો પ્રસન્ન આવે છે. અભિપ્રેતાર્થસ્વરૂપથી ભિન્નસ્વરૂપે સાધ્ય-સિદ્ધિ થાય તો અર્થાંતરદોષ આવે છે. આત્મકાલા-ન્યવૃત્તિ-ધ્વંસપ્રતિયોગ્યવૃત્તિત્વ : આ ‘દુઃખત્વ’ પક્ષનું વિશેષણ વિવક્ષિત હોય તો તે સ્વરૂપે જ સાધ્યની સિદ્ધિ થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ‘અર્થાંતર’ નહીં આવે.

યદ્યપિ દુઃખત્વમાં શબ્દાદિવૃત્તિત્વ બાધિત છે. (કારણ કે દુઃખત્વ દુઃખમાં રહે છે, શબ્દાદિમાં નહિ.)

તેથી તે સ્વરૂપે દુઃખત્વમાં સાધ્યસિદ્ધિ થતી ન હોવાથી અર્થાતરનો પ્રસંગ આવતો નથી, પરંતુ જ્યાં સુધી બાધનું સ્ફુરણ ન થાય ત્યાં સુધી અર્થાતરદોષનો પ્રસંગ છે જ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિશેષણનું ઉપાદાન કરવાથી ચોક્કસ જ બાધનું સ્ફુરણ થવાથી અર્થાતરદોષ નહીં આવે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે નિયત બાધનું સ્ફુરણ કરાવવા દ્વારા ઉપર જણાવેલું વિશેષણ સાર્થક છે... ઈત્યાદિ ભણાવનાર પાસેથી સમજી લેવું.

‘અવૃત્તિદુઃખત્વમ્’ આ પ્રમાણે દુઃખત્વનું માત્ર અવૃત્તિત્વ વિશેષણ આપવામાં આવે તો દુઃખમાં દુઃખત્વ વૃત્તિ હોવાથી દુઃખત્વમાં અવૃત્તિત્વ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી આશ્રયાસિદ્ધિદોષ આવશે. પક્ષતાવચ્છેદકના (પક્ષના વિશેષણના) અભાવવાળો પક્ષ હોય ત્યારે આશ્રયાસિદ્ધિ દોષ આવે છે. ધ્વંસપ્રતિયોગિન્યવૃત્તિમત્ત્વ માત્ર દુઃખત્વનું વિશેષણ આપવામાં આવે તોપણ આશ્રયાસિદ્ધિદોષ આવે છે. કારણ કે દુઃખધ્વંસના પ્રતિયોગી દુઃખમાં દુઃખત્વ વૃત્તિ જ છે. દુઃખત્વનું કાલાન્યવૃત્તિધ્વંસપ્રતિયોગિન્યવૃત્તિમત્ત્વ વિશેષણ આપવામાં આવે તોપણ આશ્રયાસિદ્ધિદોષ આવે છે. કારણ કે કાલાન્ય આત્મામાં વૃત્તિ દુઃખધ્વંસના પ્રતિયોગી દુઃખમાં દુઃખત્વ વૃત્તિ જ છે. આવી જ રીતે દુઃખત્વનું આત્માન્યવૃત્તિધ્વંસપ્રતિયોગિન્યવૃત્તિમત્ત્વ વિશેષણ આપવામાં આવે તોપણ આશ્રયાસિદ્ધિ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે આત્માને છોડીને અન્ય કાલાદિમાં કાલિકસંબંધથી દુઃખધ્વંસ વૃત્તિ છે. તેના પ્રતિયોગી દુઃખમાં દુઃખત્વ વૃત્તિ જ છે.

યદ્યપિ આત્મા અને કાળને છોડીને અન્ય શરીરાદિસ્વરૂપ આત્મોપાધિમાં અવચ્છેદકતાસંબંધથી અને અનિત્ય ઘટપટાદિ સ્વરૂપ કાલોપાધિમાં કાલિકસંબંધથી દુઃખધ્વંસ વૃત્તિ હોવાથી તેને લઈને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આશ્રયાસિદ્ધિદોષ અવસ્થિત જ છે. પરંતુ અહીં આત્મકાલ પદથી આત્મોપાધિસ્વરૂપ શરીરાદિનું અને કાલોપાધિસ્વરૂપ અનિત્ય ઘટપટાદિનું પણ ગ્રહણ કર્યું છે. તેથી આત્મા, કાળ અને આત્મકાલોપાધિથી અન્ય આકાશાદિમાં દુઃખધ્વંસ વૃત્તિ ન હોવાથી આશ્રયાસિદ્ધિદોષ નહીં આવે... ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસંધેય છે. ॥૩૧-૧॥

तदनाधारगध्वंसप्रतियोगिनि वृत्तिमत् ॥३१-२॥

તાદૃશ (આત્મકાલાન્યગગનાદિવૃત્તિ ધ્વંસના પ્રતિયોગીમાં અવૃત્તિ) દુઃખત્વ-“દુઃખના પ્રાગભાવના અનાધારમાં વૃત્તિ એવા ધ્વંસના પ્રતિયોગીમાં વૃત્તિ છે. કારણ કે તેવું દુઃખત્વ સત્કાર્યમાત્રમાં વૃત્તિ છે.”-આ

પ્રમાણે બીજા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. જેનો આશય સ્પષ્ટ કરતાં ટીકામાં ફરમાવ્યું છે કે-અસુખ એટલે દુઃખ, તેનો જે પ્રાગભાવ, તેનો અનાધાર(અનધિકરણ) મહાપ્રલયકાળ, એમાં રહેનારો જે ધ્વંસ તે દુઃખનો ધ્વંસ, તેના પ્રતિયોગી એવા દુઃખમાં દુઃખત્વ(તાદૃશ દુઃખત્વ) વૃત્તિ હોવાથી તાદૃશદુઃખત્વમાં દુઃખપ્રાગભાવાનાધારવૃત્તિધ્વંસપ્રતિયોગિ-નિરૂપિત વૃત્તિતા(સાધ્ય) છે.

માત્ર ‘વૃત્તિમત્ત્વ’(વૃત્તિતા)ને સાધ્ય માનવામાં આવે તો દુઃખત્વ(તાદૃશ દુઃખત્વ)રૂપ પક્ષમાં દુઃખનિષ્ઠા-ધિકરણતા-નિરૂપિત વૃત્તિતા સિદ્ધ જ હોવાથી સિદ્ધસાધન દોષ આવે છે. પ્રતિપક્ષી જેને માનતા નથી, તે અસિદ્ધને સાધ્ય બનાવાય છે. અન્યથા પ્રતિપક્ષીને જે સિદ્ધ છે તેને સિદ્ધ કરવામાં સિદ્ધસાધનદોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘પ્રતિયોગિવૃત્તિત્વ’માત્રને સાધ્ય માનીએ તોપણ સિદ્ધસાધન આવે છે. કારણ કે દુઃખના અત્યન્તાભાવના પ્રતિયોગી દુઃખનિરૂપિત વૃત્તિતા દુઃખત્વમાં છે જ. ‘ધ્વંસપ્રતિયોગિ-વૃત્તિત્વ’ને સાધ્યરૂપે માનવામાં આવે તોપણ ‘સિદ્ધસાધન’ દોષ આવે છે. કારણ કે પ્રતિપક્ષી(મોક્ષ ન માનનારા) દુઃખધ્વંસને સ્વીકારતા હોવાથી તત્પ્રતિયોગિદુઃખનિરૂપિત-વૃત્તિતા તાદૃશ દુઃખત્વમાં (પક્ષમાં) સિદ્ધ જ છે.

સાધ્યઘટક ધ્વંસના વિશેષણ તરીકે માત્ર પ્રાગભાવાનાધારવૃત્તિત્વનો નિવેશ કરવામાં આવે અર્થાત્ પ્રાગભાવાનાધારવૃત્તિ-ધ્વંસપ્રતિયોગિવૃત્તિત્વને સાધ્ય તરીકે માનવામાં આવે તો ત્રીજા શ્લોકમાં જણાવેલા દીપત્વ

સ્વરૂપ દટાંતમાં અસિદ્ધિ આવે છે. અર્થાદ્ દટાંત તરીકે દીપત્વને માની શકાશે નહિ. કારણ કે દીપધ્વંસના અધિકરણ પ્રદીપના અવયવોમાં પ્રદીપનો પ્રાગભાવ હોવાથી 'દીપત્વ'માં દીપપ્રાગભાવના આધારભૂત દીપાવયવ-વૃત્તિ દીપધ્વંસપ્રતિયોગિદીપનિરૂપિત વૃત્તિત્વ છે. પ્રાગભાવના અનાધારભૂતવૃત્તિધ્વંસપ્રતિયોગિવૃત્તિત્વ નથી. તેથી દટાંત દીપત્વમાં સાધ્યસિદ્ધિ ન હોવાથી દટાંતાસિદ્ધિ આવે છે. તેના નિવારણ માટે દુઃખપ્રાગભાવ...ઈત્યાદિનો નિવેશ છે. પ્રદીપના અવયવો દુઃખપ્રાગભાવના અનાધાર હોવાથી દટાંત સક્ષત છે.

યદ્યપિ દટાંતાસિદ્ધિના નિવારણ માટે દુઃખ-પ્રાગભાવના સ્થાને માત્ર દુઃખનો નિવેશ કરવાથી પણ ચાલે એવું છે. કારણ કે દુઃખના અનાધાર જ પ્રદીપના અવયવો છે. પરંતુ તેથી મહાપ્રલયના બદલે ખંડપ્રલયની સિદ્ધિ થવાથી અર્થાંતરદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આશય એ છે કે અહીં મોક્ષની સિદ્ધિ માટે ઉપર જણાવેલા અનુમાનનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. એ અનુમાનથી દુઃખપ્રાગભાવના અનાધાર સ્વરૂપે મહાપ્રલયની સિદ્ધિ થાય છે. એથી સર્વજીવોની મુક્તિ સિદ્ધ થાય છે. મહાપ્રલયના સ્થાને જો ખંડપ્રલયની સિદ્ધિ થાય તો બધા જીવોની મુક્તિ સિદ્ધિ નહિ થાય. ખંડપ્રલયમાં દુઃખનો ધ્વંસ થતો હોવાથી દુઃખના અનાધારભૂત ખંડપ્રલયમાં વૃત્તિ એવા દુઃખધ્વંસના પ્રતિયોગિ-દુઃખનિરૂપિત વૃત્તિત્વ દુઃખત્વમાં છે જ. આ રીતે ખંડપ્રલયની સિદ્ધિ થવાથી અર્થાંતરની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ખંડપ્રલયમાં દુઃખોનો ધ્વંસ થતો હોવા છતાં ત્યાં ભવિષ્યમાં (સૃષ્ટ્યંતરમાં) ઉત્પન્ન થનારાં દુઃખોનો પ્રાગભાવ હોય છે. તેથી ખંડપ્રલય દુઃખોનો અનાધાર હોવા છતાં દુઃખ-પ્રાગભાવનો તે અનાધાર નથી. આથી સમજી શકાશે કે દુઃખપ્રાગભાવના નિવેશથી અર્થાંતર નહીં આવે.

ઉપર્યુક્ત અનુમાનમાં સાધ્યસાધક હેતુ ‘સત્કાર્ય-માત્રવૃત્તિત્વ’ છે. માત્ર ‘વૃત્તિત્વ’ને હેતુ તરીકે રાખીએ તો આત્મનિરૂપિત વૃત્તિત્વ આત્મત્વમાં પણ છે અને ત્યાં દુઃખપ્રાગભાવાનાધારવૃત્તિ-ધ્વંસપ્રતિયોગિવૃત્તિત્વ સાધ્ય ન હોવાથી વ્યભિચાર આવે છે. ‘કાર્યવૃત્તિત્વ’ને હેતુ માનીએ તો આત્મત્વમાં હેતુ ન હોવા છતાં ‘અનંતત્વ’માં હેતુ છે અને ત્યાં સાધ્ય નથી તેથી વ્યભિચાર આવે છે. આશય એ છે કે અનંતત્વ ‘ધ્વંસપ્રતિયોગિત્વ’ સ્વરૂપ છે. જેનો ધ્વંસ થતો નથી તેમાં અનંતત્વ રહે છે. અકાર્યસ્વરૂપ આત્માદિમાં અને કાર્યસ્વરૂપ ધ્વંસમાં અનંતત્વ વૃત્તિ છે. આ રીતે ધ્વંસાત્મકકાર્યનિરૂપિત વૃત્તિત્વ(કાર્યવૃત્તિત્વ) અનંતત્વમાં છે અને તેમાં દુઃખપ્રાગભાવાનધિકરણવૃત્તિ-ધ્વંસપ્રતિયોગિવૃત્તિત્વસ્વરૂપ સાધ્ય નથી, તેથી વ્યભિચાર આવે છે. તેના નિવારણ માટે ‘કાર્યમાત્રવૃત્તિત્વ’ને હેતુ માનવામાં આવે તો, ‘અનંતત્વ’ કાર્યમાં(ધ્વંસમાં) અને અકાર્ય(આત્માદિ)માં વૃત્તિ હોવાથી તેમાં કાર્યમાત્રવૃત્તિત્વ નથી. તેથી હેતુ અને સાધ્ય બંનેનો અભાવ અનંતત્વમાં હોવાથી વ્યભિચાર નહીં આવે. પરંતુ તેમ કરવાથી કાર્યમાત્રવૃત્તિ ધ્વંસત્વમાં હેતુ છે અને સાધ્ય ન હોવાથી

दीपत्ववदिति प्राहुस्तार्किकास्तदसङ्गतम् ।

बाधाद् वृत्तिविशेषेष्टावन्यथाऽर्थान्तराव्ययात् ॥३१-३॥

આત્મકાલાન્યવૃત્તિધ્વંસપ્રતિયોગિન્યવૃત્તિમદ્ દુઃખત્વમ્;
 દુઃખપ્રાગભાવાનાધારવૃત્તિધ્વંસપ્રતિયોગિવૃત્તિમત્, સત્કાર્યમાત્ર-
 વૃત્તિત્વાત્-આ અનુમાનમાં “દૃષ્ટાંત દીપત્વ છે-આ પ્રમાણે
 તાર્કિકો-નૈયાયિકો કહે છે, તે અસંગત છે. કારણ કે
 સાધ્યઘટક વૃત્તિતાવિશેષનો નિવેશ જો ઈષ્ટ હોય તો બાધ
 આવે છે અને વૃત્તિતાસામાન્યનો નિવેશ ઈષ્ટ હોય તો
 અર્થાંતર દોષ આવે છે.”-આ પ્રમાણે ત્રીજા શ્લોકનો
 સામાન્ય અર્થ છે.

એનો આશય સ્પષ્ટ કરતાં ટીકામાં ફરમાવ્યું છે કે-
 જ્યાં જ્યાં સત્કાર્યમાત્રવૃત્તિત્વ છે ત્યાં ત્યાં દુઃખપ્રાગભાવના
 અનાધારમાં વૃત્તિ એવા ધ્વંસના પ્રતિયોગિનિરૂપિત વૃત્તિત્વ
 છે. દા.ત. દીપત્વ. સત્કાર્યદીપકનિરૂપિત વૃત્તિત્વ
 (સત્કાર્યમાત્રદીપકનિષ્ઠાધિકરણતા-નિરૂપિત વૃત્તિત્વ)
 દીપત્વમાં છે અને ત્યાં દુઃખપ્રાગભાવાનાધારવૃત્તિ-
 (મહાપ્રલયકાલવૃત્તિ) દીપધ્વંસના પ્રતિયોગી દીપકમાં રહેલી
 અધિકરણતાનિરૂપિત વૃત્તિતા પણ છે. આ રીતે તાદૃશ-
 દુઃખત્વમાં સાધ્યની સિદ્ધિ થવાથી તદ્ઘટક મહાપ્રલયની
 સિદ્ધિથી બધા જીવોના મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. ત્યાર
 પછી તે તે ચૈત્ર મૈત્ર ઈત્યાદિ જીવોના દુઃખત્વને પક્ષ
 બનાવી તે તે જીવોની મુક્તિને સિદ્ધ કરી શકાય છે-આ
 પ્રમાણે તાર્કિક-નૈયાયિકોનો મત છે. પરંતુ તે ન્યાયયુક્ત
 નથી. કારણ કે સાધ્યાંશમાં વૃત્તિવિશેષનો અર્થદ્વ દુઃખપ્રાગ-
 ભાવનિષ્ઠાધેયતાનિરૂપિતાધિકરણતાવદ્ભિન્નાધિકરણ-
 તાનિરૂપિત ધ્વંસનિષ્ઠાધેયતાનો અભાવીયવિશેષણતાત્મક

સ્વરૂપસંબંધથી (સ્વરૂપ-સંબંધાવચ્છિન્નરૂપે) નિવેશ કરાય તો બાધ દોષ આવે છે. કારણ કે તાદશ અભાવીય વિશેષણતાત્મક સ્વરૂપસંબંધથી દુઃખનો ધ્વંસ, દુઃખના સમવાયિકારણ આત્મામાં જ નૈયાયિકોએ માન્યો છે. તેથી મહાપ્રલયકાળની સિદ્ધિ ન થવાથી તદ્દ્યતિ સાધ્યની પણ સિદ્ધિ નહિ થાય, જેથી પક્ષમાં સાધ્ય બાધિત થવાથી બાધ આવે છે.

તે બાધદોષના નિવારણ માટે તાદશ દુઃખધ્વંસનિષ્ઠ વૃત્તિતા, કોઈ પણ સંબંધથી અર્થાદિ સંબંધ-સામાન્યાવચ્છિન્ન લેવામાં આવે તો અર્થાંતરદોષનો ઉદ્ધાર નહિ થાય. કારણ કે દુઃખપ્રાગભાવના અનાધારભૂત આકાશાદિમાં પણ વ્યભિચારિતાદિ-સ્વાભાવવત્ત્વાદિ સંબંધથી દુઃખધ્વંસ વૃત્તિ હોવાથી મહાપ્રલયકાળના બદલે આકાશાદિ પણ સિદ્ધ થશે. સ્વ=દુઃખધ્વંસ, સ્વાભાવ=દુઃખધ્વંસાભાવ, સ્વાભાવવત્=આકાશાદિ, સ્વાભાવવત્ત્વ આકાશાદિમાં હોવાથી સ્વાભાવવત્ત્વસંબંધથી દુઃખધ્વંસ પણ આકાશાદિમાં છે.

યદ્યપિ ઉપર જણાવ્યા મુજબ તાદશદુઃખધ્વંસ-નિષ્ઠવૃત્તિતા સંબંધસામાન્યથી લેવાના બદલે કાલિક અને દૈશિક : એતદન્યતરવિશેષણતાત્મક (કાલિક અને સ્વરૂપ-એતદન્યતર) સંબંધથી લઈએ, અર્થાત્ તાદશાન્યતર સંબંધાવચ્છિન્ન લઈએ તો આકાશાદિની સિદ્ધિ નહિ થાય. કારણ કે આકાશાદિમાં કાલિક કે દૈશિક વિશેષણતાસંબંધથી તાદશ દુઃખધ્વંસવૃત્તિ નથી. તેથી આકાશાદિથી અર્થાંતર

નહીં આવે. પરંતુ દુઃખપ્રાગભાવના અનાધાર કાલોપાધિ સ્વરૂપ ઘટાદિમાં કાલિકવિશેષણતાત્મકસંબંધથી દુઃખધ્વંસ વૃત્તિ હોવાથી કાલોપાધિને લઈને અર્થાંતરદોષનો ઉદ્ધાર નહિ થાય. તેના ઉદ્ધાર માટે કાલિકસંબંધથી દુઃખ-પ્રાગભાવના અનાધારની(અનધિકરણની) વિવક્ષા કરીએ તો ઘટાદિમાં કાલિકસંબંધથી દુઃખપ્રાગભાવ વૃત્તિ જ હોવાથી ઘટાદિનું ગ્રહણ જ નહિ થાય. તેથી તેને લઈને અર્થાંતરદોષનો તો પ્રસંગ નહીં આવે. પરંતુ દટાંતાસિદ્ધિ દોષ આવશે. કારણ કે દીપકમાં કાલિકસંબંધથી દુઃખનો પ્રાગભાવ હોવાથી તેનું પણ ગ્રહણ નહીં થાય.

યદ્યપિ દટાંતાસિદ્ધિનું નિવારણ કરવા માટે દુઃખ-પ્રાગભાવનું અનધિકરણ મુખ્યકાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ કાલિક સંબંધથી લઈએ તો તે સંબંધથી દુઃખપ્રાગભાવ કાળમાં જ વૃત્તિ છે. કાલોપાધિસ્વરૂપ દીપ વગેરેમાં તે વૃત્તિ નથી. તેથી દીપક દુઃખપ્રાગભાવનો અનાધાર હોવાથી દટાંતા-સિદ્ધિ નહીં થાય. પરંતુ એ રીતે તો આત્મા સિદ્ધ થવાથી અર્થાંતરદોષ અવસ્થિત જ રહે છે. કારણ કે મુખ્યકાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ કાલિકસંબંધથી દુઃખપ્રાગભાવનો આધાર કાલ જ છે, આત્મા નથી. તેથી દુઃખપ્રાગભાવના અનાધાર આત્મામાં દૈશિકવિશેષણતાત્મક(સ્વરૂપ) સંબંધથી વૃત્તિ એવા દુઃખધ્વંસના પ્રતિયોગી દુઃખમાં દુઃખત્વ વૃત્તિ હોવાથી મહાપ્રલયકાલના બદલે આત્માની સિદ્ધિ થશે. આ રીતે પ્રાપ્ત થયેલા અર્થાંતરના નિવારણ માટે મુખ્યકાલ-વૃત્તિત્વવિશિષ્ટ કાલિકવિશેષણતા અને દૈશિકવિશેષણતા :

એતદન્યતર સંબંધથી દુઃખપ્રાગભાવના અનાધારની વિવક્ષા કરીએ તો ઉક્ત અન્યતર સંબંધથી આત્મા, દુઃખપ્રાગભાવનો અનાધાર ન હોવાથી અર્થાતર નહીં આવે. પરંતુ તાદશાન્યતર સંબંધથી દુઃખપ્રાગભાવના અનાધાર તો ઘટપટાદિ પણ છે અને ત્યાં દૈશિક-કાલિકાન્યતર-વિશેષણતા-સંબંધથી દુઃખધ્વંસ વૃત્તિ છે. તેના પ્રતિયોગી દુઃખમાં દુઃખત્વ વૃત્તિ હોવાથી અર્થાતરનો ઉદ્ધાર થતો નથી. આથી સ્પષ્ટ છે કે અર્થાતરના નિવારણ માટે ઉક્તાન્યતર સંબંધનો નિવેશ કરીએ તોપણ તે સંબંધઘટિત વ્યાપ્તિના ગ્રહનો સંભવ નથી...ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું. ॥૩૧-૩॥

ઉપર જણાવ્યા મુજબના વ્યાપ્તિગ્રહાસંભવને જ સ્પષ્ટ રીતે જણાવાય છે-

વિપક્ષબાધકાભાવાદનભિપ્રેતસિદ્ધિતઃ ।

અન્તરૈતદયોગ્યત્વાશક્ત્યા યોગાઽપહેતિ ચેત્ ॥૩૧-૪॥

“વિપક્ષબાધક તર્કનો અભાવ હોવાથી અને અનભિપ્રેત સિદ્ધિ થવાથી (શ્લો.નં. ૩માં જણાવ્યા મુજબ) વ્યાપ્તિગ્રહ થતો નથી. ‘પ્રકૃતસાધ્યની સિદ્ધિ વિના અયોગ્યત્વની શક્તિ યોગની સાધનાની પ્રતિબંધક બનશે.’- આ જ વિપક્ષબાધક છે. આ પ્રમાણે નૈયાયિકો કહે તો (તે બરાબર નથી... એ પાંચમા શ્લોકમાં જણાવાશે.)”-આ પ્રમાણે ચોથા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે.

કહેવાનો આશય એ છે કે વિપક્ષમાં હેતુ હોય તોપણ

સાધ્ય ન હોય ત્યારે સાધ્યાભાવનો વ્યાધક અનુકૂળ તર્ક ન હોવાથી વ્યામિગ્રહ થતો નથી. પર્વતમાં ધૂમને લઈને જ્યારે વહ્નિને સિદ્ધ કરાય છે ત્યારે કોઈ એમ કહે કે પર્વતમાં ધૂમહેતુ ભલે રહ્યો પણ તેથી ત્યાં વહ્નિને માનવાની આવશ્યકતા નથી. અર્થાત્ સાધ્યાભાવવદ્(વિપક્ષ)માં હેતુ રહી શકે છે. આવી શક્કાને દૂર કરવાનું કાર્ય તર્ક કરે છે. પર્વતમાં જો વહ્નિ ન હોય તો વહ્નિજન્ય ધૂમ પણ ન હોવો જોઈએ અર્થાદ વહ્નિ-ધૂમનો જન્યજનકભાવ (કાર્ય-કારણભાવ) નહિ મનાય : આ તર્ક છે, જે વ્યભિચારની શંકાને દૂર કરે છે. આવો વિપક્ષવ્યાધક અનુકૂળ તર્ક પ્રકૃત સ્થળે નથી. તાદૃશ દુઃખત્વમાં સત્કાર્યમાત્રવૃત્તિત્વ ભલે રહ્યું પરંતુ તાદૃશદુઃખધ્વંસપ્રતિયોગિવૃત્તિત્વ માનવાની આવશ્યકતા નથી. આવી વ્યભિચારની શક્કાદિના નિવારણ માટે કોઈ જ અનુકૂળ તર્ક નથી. તેથી વ્યામિમાં પણ શંકા જન્મે છે. જેથી પ્રકૃતાનુમાનના સ્થાને એવું પણ અનુમાન કરી શકાય છે કે તાદૃશ દુઃખત્વ; કાલાન્યવૃત્તિધ્વંસ-પ્રતિયોગીમાં વૃત્તિ છે; કારણ કે તે સત્કાર્યમાત્રમાં વૃત્તિ છે. દુઃખત્વં કાલાન્યવૃત્તિધ્વંસપ્રતિયોગિવૃત્તિ સત્કાર્યમાત્રવૃત્તિત્વાદ્ દીપ્તવદ્ આ અનુમાનથી અભિપ્રેત પ્રલયકાલાદિથી અન્ય આત્માદિની સિદ્ધિ થવાથી સર્વજીવોની મુક્તિ સિદ્ધ નહીં થાય.

આ અંગે નૈયાયિકો દ્વારા એમ કહેવામાં આવે કે બધા જીવોની મુક્તિની સિદ્ધિ ન થાય તો પોતાના આત્માની અયોગ્યતાની આશંકા જન્મશે. 'જે જીવોનો ક્યારેય મોક્ષ

થવાનો નથી, તેમની જેમ જ હું પણ જે મોક્ષમાં જવાનો ના હોઉં તો મારું આ પરિવ્રાજકપણું નિષ્ફળ થશે.’ આ આશંકા મુમુક્ષુ આત્માના યોગની સાધનાનો પ્રતિબંધ કરનારી બને છે. આવી શક્તિ જ મોક્ષની સિદ્ધિના અભાવની (વિપક્ષની) બાધક છે. આ પ્રમાણે નૈયાયિકોનું જે કથન છે તે બરાબર નથી : એ પ્રમાણે આગળ જણાવાય છે.

॥૩૧-૪॥

નૈયાયિકોએ જણાવેલી વાતની અયુક્તતા જણાવાય છે-

नैवं शमादिसम्पत्त्या, स्वयोग्यत्वविनिश्चयात् ।

न चान्योन्याश्रयस्तस्याः, सम्भवात् पूर्वसेवया ॥૩૧-૫॥

આ પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ યોગની સાધના અટકી ના પડે : એ માટે નૈયાયિકોએ સર્વ જીવોની મુક્તિનું સાધક પ્રમાણ જણાવ્યું છે. તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે “એ વાત યુક્ત નથી. શમ, દમ વગેરે ગુણોની પ્રાપ્તિ દ્વારા પોતાની યોગ્યતાનો સારી રીતે નિશ્ચય થઈ જાય છે. યોગની પૂર્વસેવાથી શમાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ પણ આવતો નથી.” આ પ્રમાણે પાંચમા શ્લોકનો સામાન્ય અર્થ છે.

આશય એ છે કે આ પૂર્વે વિપક્ષબાધક તરીકે યોગની સાધનાનો જે પ્રતિબંધક તમારા(નૈયાયિક) દ્વારા કહેવાયો છે તે બરાબર નથી. કારણ કે શમ, દમ અને

ભોગોની અનાસક્તિ વગેરે મુમુક્ષુ આત્માઓનાં લક્ષણોની પ્રાપ્તિથી મોક્ષપ્રાપ્તિની પોતાની યોગ્યતાનો સારી રીતે નિશ્ચય થાય છે. કારણ કે સ્વયોગ્યતાની અપેક્ષાએ એ શમાદિ લક્ષણો વ્યાપ્ય છે અને યોગ્યતા વ્યાપક છે. વ્યાપ્યથી વ્યાપકનો નિશ્ચય થાય છે-એ સુપ્રતીત છે.

યોગની પ્રવૃત્તિ કરવાથી શમ, દમ વગેરે મુમુક્ષુ જનોનાં લક્ષણોની સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ સંપત્તિથી તેવા પ્રકારની યોગની યોગ્યતાનો વિનિશ્ચય થાય છે, જે યોગની પ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વનું કારણ છે-આ રીતે અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવે છે : આ પ્રમાણે નહીં કહેવું જોઈએ. કારણ કે ગુરુદેવાદિ પૂજા, સદાચાર, તપ અને મુક્તિ પ્રત્યેનો અદ્વેષ... વગેરે સ્વરૂપ યોગની પૂર્વસેવાથી; યોગની પ્રવૃત્તિની પૂર્વે જ શમ(કષાયનો અભાવ), દમ(ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ) અને ભોગોની આસક્તિનો અભાવ... ઈત્યાદિ મુમુક્ષુચિહ્નો પ્રાપ્ત થતાં હોય છે. તેથી અન્યોન્યાશ્રયદોષનો સંભવ રહેતો નથી.

યદ્યપિ આ રીતે યોગની પ્રવૃત્તિની પૂર્વે શમાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો યોગની પ્રવૃત્તિ કરવાની આવશ્યકતા જ રહેતી નથી. પરંતુ યોગની પૂર્વસેવાથી જે શમાદિ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે, તેના કરતાં વિશિષ્ટ કોટિના તે ગુણો યોગની પ્રવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી યોગની પ્રવૃત્તિ નિરર્થક નહીં બને. પ્રાથમિક કક્ષાના શમાદિ ગુણોની પ્રત્યે યોગની પૂર્વસેવા કારણ છે અને અતિશયયુક્ત એવા શમાદિ ગુણોની પ્રત્યે યોગની પ્રવૃત્તિ કારણ છે. શમાદિ-સામાન્યની પ્રત્યે કર્મનો (મોહનીયાદિ ધાતિકર્મનો) ક્ષયોપશમવિશેષ

જ કારણ છે. તેથી કોઈ જ અનુપપત્તિ નથી. ॥૩૧-પા॥

અનાદિકાળથી દરેક જીવમાં મોક્ષે જવાની યોગ્યતા છે-એના નિશ્ચાયક તરીકે શમાદિ નથી. મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે શમાદિ સહકારીકારણ છે. શમાદિના કારણે યોગ્યતામાં સંકોચ કરવાનું ઉચિત નથી-આવી નૈયાયિકોની માન્યતાનું નિરાકરણ કરાય છે-

શમાદ્યુપહિતા હન્ત, યોગ્યતૈવ વિભિદ્યતે ।

તદવચ્છેદકત્વેન, સદ્કોચસ્તેન તસ્ય ન ॥૩૧-૬ા॥

“શમાદિ મુમુક્ષુલિજ્ઞોના કારણે ખરેખર જ યોગ્યતામાં જ ફરક પડે છે. તેથી યોગ્યતાવચ્છેદકરૂપે શમાદિનો સંકોચ થતો નથી.”-આ પ્રમાણે છઠ્ઠા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે અનાદિકાળથી જીવમાં રહેલી મોક્ષમાં જવાની જે યોગ્યતા છે, તે શમાદિની પ્રાપ્તિ થવાથી ખરેખર જ ભિન્ન થાય છે. કારણ કે સામાન્ય યોગ્યતાથી(સ્વરૂપ-યોગ્યતાથી) સમુચિત યોગ્યતા (ફલોપધાયક યોગ્યતા-ફલોન્મુખયોગ્યતા) ભિન્ન છે. આ વાત આ પૂર્વે (૧૦મી બત્રીશીમાં) જણાવી છે. આથી યોગ્યતાના અવચ્છેદક (નિશ્ચાયક) તરીકે શમાદિને જણાવવામાત્રથી અનાદિકાલીન યોગ્યતા(સ્વરૂપયોગ્યતા)માં કોઈ ફરક પડતો નથી.

શમાદિની પ્રાપ્તિ થવાથી જીવની મોક્ષપ્રાપ્તિની યોગ્યતાનો(ફલોપધાયક યોગ્યતાનો) નિશ્ચય થાય છે. તેથી સ્વરૂપયોગ્યતા અને ફલોપધાયકયોગ્યતામાં વિશેષ (ભેદ)

હોવાથી સ્વરૂપયોગ્યતાના અવચ્છેદકસ્વરૂપે શમાદિમાં સફ્લોચ થતો નથી. વિશિષ્ટ યોગ્યતા જ શમાદિની વિશેષતામાં કારણ છે અને તેની પ્રાપ્તિ દ્વારા મોક્ષની પ્રત્યે યોગ્યતાવિશેષ કારણ છે. આથી સમજી શકાશે કે શમાદિ સ્વરૂપયોગ્યતાના અવચ્છેદક (નિશ્ચય કરાવનાર) નથી. પરંતુ ફલોપધાયકયોગ્યતાના અવચ્છેદક છે. તેથી મોક્ષપ્રાપ્તિની સ્વરૂપયોગ્યતામાં કોઈ સફ્લોચ થતો નથી. દરેક જીવમાં એ સમાન છે. જે કોઈ ભેદ છે તે ફલોપધાયકયોગ્યતામાં છે, જેના અવચ્છેદક શમાદિ છે. ॥૩૧-૬॥

શમાદિની પ્રત્યે પણ સંસારીપણે સંસારી આત્માને કારણ માનવા જોઈએ. જેથી બધાની મુક્તિ થઈ શકશે, આ માન્યતાનું નિરાકરણ કરાય છે-

સંસારિત્વેન ગુરુણા, શમાદૌ ચ ન હેતુતા ।

ભવ્યત્વેનૈવ કિન્ત્વેષેત્યેતદન્યત્ર દર્શિતમ્ ॥૩૧-૭॥

“શમાદિની પ્રત્યે ગુરુભૂત એવા સંસારિત્વરૂપે સંસારીને હેતુ માનવાનું ઉચિત નથી. પરંતુ ભવ્યત્વરૂપે એ માનવાનું ઉચિત છે-આ વસ્તુ અન્યત્ર જણાવી છે.”-આ પ્રમાણે સાતમા શ્લોકનો અર્થ છે. જેનો આશય વર્ણવતાં ટીકામાં ફરમાવ્યું છે કે નિત્યજ્ઞાનાદિમદ્(પરમાત્મા)-ભિન્નત્વસ્વરૂપ સંસારિત્વ છે. તે નાનાપદાર્થઘટિત (નિત્યત્વ-જ્ઞાન-મત્વર્થાધિકરણતા અને ભેદ...વગેરે સ્વરૂપ અનેક પદાર્થઘટિત) હોવાથી ગુરુ છે. તેથી તે ગુરુભૂત

સંસારિત્વરૂપે શમાદિની પ્રત્યે સંસારીમાં કારણતા માનવાનું તમારે-નૈયાયિકોને ઉચિત નથી. પરંતુ તાદૃશકારણતા ભવ્યત્વસ્વરૂપે જ માનવી જોઈએ.

“શમાદિનિષ્ઠકાર્યતાનિરૂપિત કારણતા, કોઈ એક ધર્મથી અવચ્છિન્ન છે; કારણ કે એમાં કારણતાત્વ છે. સંયોગાદિનિષ્ઠકાર્યતાનિરૂપિત કારણતા (સમવાયિ કારણતા) જેમ દ્રવ્યત્વથી અવચ્છિન્ન છે...” ઈત્યાદિ અનુમાનથી ભવ્યત્વજાતિ સિદ્ધ થાય છે. શમ, દમ વગેરે અનુગત કાર્યની કારણતાના અવચ્છેદકરૂપે આત્મત્વની વ્યાપ્ય એવી ભવ્યત્વજાતિ સિદ્ધ થાય છે. આશય એ છે કે મુમુક્ષુ આત્માઓમાં શમ, દમ વગેરે ગુણોની ઉત્પત્તિ થાય છે. એની પ્રત્યે જે આત્મા કારણ છે તે બધામાં જે એક જાતિ છે તે ભવ્યત્વ છે. આત્મત્વ દરેક આત્મામાં વૃત્તિ છે અને ભવ્યત્વ આત્મવિશેષમાં વૃત્તિ છે. તેથી તે આત્મત્વની વ્યાપ્ય જાતિ છે. એ જાતિના અસ્તિત્વમાં શમાદિ અનુગત કાર્ય જ પ્રમાણ છે. દ્રવ્યત્વજાતિમાં જેમ સંયોગાદિ અનુગત કાર્ય પ્રમાણ છે તેમ અહીં પણ શમાદિ અનુગત કાર્ય જ ભવ્યત્વજાતિમાં પ્રમાણ છે.

“આત્મત્વવ્યાપ્ય ભવ્યત્વજાતિને કલ્પીને તે સ્વરૂપે શમાદિની પ્રત્યે આત્માને કારણ માનીએ એના કરતાં આત્મત્વસ્વરૂપે આત્માને કારણ માનીએ તો યદ્યપિ આત્મત્વ પરમાત્મામાં પણ હોવાથી ત્યાં શમાદિની ઉત્પત્તિ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. પરંતુ ત્યાં અન્ય સહકારી કારણ કર્માદિનો અભાવ હોવાથી ત્યાં શમાદિની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ

નહિ આવે. તેથી આત્મત્વરૂપે જ શમાદિની ઉત્પત્તિ પ્રત્યે આત્માને કારણ માનવા જોઈએ.”-આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે તો અન્યત્ર પણ એ રીતે સમાધાન કરી શકાય છે. સંયોગાદિ અનુગત કાર્યની પ્રત્યે દ્રવ્યત્વેન દ્રવ્યને કારણ માનવાના બદલે સત્તાવત્ત્વેન કારણ માનવાથી ગુણાદિમાં આવતા અતિપ્રસંગનું નિવારણ સામગ્રીના અભાવથી જ થઈ જશે. આથી સમજી શકાશે કે લઘુભૂત કારણતાવચ્છેદક સ્વરૂપે દ્રવ્યત્વની જેમ ભવ્યત્વજાતિની સિદ્ધિ આવશ્યક છે.

યદ્યપિ ભવ્યત્વ મારામાં છે કે નહિ આવી શક્કાના કારણે ભવ્યત્વના નિશ્ચયના અભાવે મોક્ષની સાધનાની અનુપપત્તિ થશે; પરંતુ એવી શક્કાથી જ ભવ્યત્વનો નિશ્ચય થઈ જતો હોવાથી મોક્ષસાધક પ્રવૃત્તિની અનુપપત્તિ નહીં થાય. કારણ કે શ્રી આચારાક્ષસૂત્રની શ્રી શીલાક્ષાચાર્ય ભગવંતકૃત ટીકામાં ફરમાવ્યું છે કે ‘હું ભવ્ય છું કે અભવ્ય છું ?’-આવી શક્કા ભવ્યને જ થાય છે. અભવ્યને એવી શક્કા થતી નથી-આ વાત અન્યત્ર ન્યાયાલોકમાં અને સ્યાદ્વાદકલ્પલતામાં વિસ્તારથી ગ્રંથકારશ્રીએ જણાવી છે.

॥૩૧-૭॥

ત્રિદંડી-મતનું નિરૂપણ કરાય છે-

परमात्मनि जीवात्मलयः सेति त्रिदण्डिनः ।

लयो लिङ्गव्ययोऽत्रेष्टो, जीवनाशस्तु नेष्यते ॥૩૧-૮॥

“પરમાત્મામાં જીવાત્માના લયને ત્રિદંડીઓ મુક્તિ કહે છે. લિંગવ્યયસ્વરૂપ લય એ મતમાં વર્ણવાય છે-તે ઈષ્ટ છે, જીવના નાશ સ્વરૂપ લય માત્ર ઈષ્ટ નથી.”-આ પ્રમાણે આઠમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે પરમાત્મામાં જીવાત્માનું વિલીન થવું : એને ત્રિદંડીમતમાં મુક્તિ તરીકે વર્ણવાય છે. એ મતમાં જીવાત્માનો લય, લિંગના વ્યય સ્વરૂપ છે-એ અમારા જૈનોના મતમાં પણ માન્ય છે.

સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રવણ : આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે. વાગુ, પાણિ, પાદ, પ્રાયુ અને ઉપસ્થ : આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે અને મન-એમ અગિયાર ઈન્દ્રિયો છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ-આ પાંચ મહાભૂતો છે. એ બધા; ભેગા થઈને સૂક્ષ્મમાત્રા વડે જીવાત્મામાં સુખ-દુઃખના અવચ્છેદક(ગ્રાહક) બને છે. તે બધાને એ મતમાં લિંગ કહેવાય છે. તેનો વ્યય થવાથી અર્થાદ્ સ્વકાર્યથી નિવૃત્ત(ઉપરત) થવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પરમાર્થથી નામકર્મનો ક્ષય થવાથી લિંગવ્યયસ્વરૂપ લય અમારા મતમાં સજ્જત છે. લિંગવ્યયસ્વરૂપ લય જીવનાશ-સ્વરૂપ માનવાનું ઈષ્ટ નથી. કારણ કે શરીરસ્વરૂપ ઉપાધિના નાશથી ઉપાધિવિશિષ્ટ જીવનો નાશ, કામનાનો વિષય નથી. તેથી તત્સ્વરૂપ મોક્ષ માની શકાશે નહિ. મોક્ષ તો પુરુષની કામનાનો વિષય(પુરુષાર્થ) છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે લિંગવ્યયસ્વરૂપ જ (લિંગનાશ સ્વરૂપ જ) જીવલય છે. જીવનાશસ્વરૂપ જીવલય નથી. પરંતુ એ પ્રમાણે લિંગનાશ

સ્વરૂપ જીવલયને મોક્ષ માનવામાં આવે તો ત્રિદંડીઓનો
જૈનમતમાં કથંચિત્પ્રવેશ થઈ જશે. ॥૩૧-૮॥

બૌદ્ધમતનું નિરાકરણ કરાય છે-

બૌદ્ધાસ્ત્વાલયવિજ્ઞાનસન્તતિઃ સેત્યકીર્તયન્ ।

વિનાન્વયિનમાધારં, તેષામેષા કદર્થના ॥૩૧-૯॥

“આલયવિજ્ઞાનની પરંપરાને મુક્તિ તરીકે બૌદ્ધોએ
વર્ણવી છે. પરંતુ ત્રિકાલવૃત્તિ આત્માધાર વિના એ મુક્તિ
તેમના માટે વિડંબનાસ્વરૂપ છે.”-આ પ્રમાણે નવમા
શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. આશય એ છે કે બૌદ્ધોના મતે
આલયવિજ્ઞાનની ધારા સ્વરૂપ મુક્તિ છે. પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન
સ્વરૂપ ઉપપ્લવથી રહિત અને જોય-ઘટ-પટાદિના આકારથી
રહિત એવી જ્ઞાનાત્મક ક્ષણોની પરંપરાને આલયવિજ્ઞાનધારા
કહેવાય છે.

બૌદ્ધોના મતે પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારા અને આલય-
વિજ્ઞાનધારા : આ બે પ્રકારની વિજ્ઞાનધારા છે. સામાન્ય
રીતે બાહ્ય ઘટપટાદિ વિષયાકારને ગ્રહણ કરનારી વિજ્ઞાન-
ધારા, પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારા છે અને તાદૃશ બાહ્ય વિષય
સ્વરૂપ જોયના આકારનો જેમાં અભાવ છે એવી માત્ર
અહમ્(હું)પ્રત્યયવાળી વિજ્ઞાનધારા આલયવિજ્ઞાનધારા
સ્વરૂપ છે. જગદવસ્થામાં પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારા હોય છે અને
સુષુપ્ત્યવસ્થામાં આલયવિજ્ઞાનધારા હોય છે. સુષુપ્ત્યવસ્થા
પછી જગદવસ્થામાં આલયવિજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ-વિજ્ઞાન

ઉત્પન્ન થાય છે. જે આલયવિજ્ઞાનની ધારાથી ભવિષ્યમાં ક્યારે પણ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનની ધારા પ્રવર્તતી નથી, તે આલય-વિજ્ઞાનની ધારા મુક્તિ છે. તેથી સુષુપ્તિ અવસ્થાની આલયવિજ્ઞાનધારાને મુક્તિસ્વરૂપ માનતા નથી. આ વસ્તુને જણાવવા માટે તેમને ત્યાં જણાવ્યું છે કે રાગાદિકલેશથી વાસિત ચિત્ત(જ્ઞાન) જ સંસાર છે અને રાગાદિકલેશોથી રહિત એવું ચિત્ત જ ભવાંત-મોક્ષ કહેવાય છે.

‘મોક્ષમાં શરીરાદિનો અભાવ હોવાથી નિમિત્તના અભાવે મુક્તિમાં આલયવિજ્ઞાનની અનુપપત્તિ છે.’-આ પ્રમાણે નહિ કહેવું જોઈએ. કારણ કે પૂર્વ પૂર્વ વિશિષ્ટ જ્ઞાનાત્મક ક્ષણોથી ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ વિશિષ્ટ વિજ્ઞાનાત્મક ક્ષણોની ઉત્પત્તિ થાય છે. વિશિષ્ટ ભાવનાથી વિસભાગનો પરિક્ષય થવાથી અર્થાદ્ પ્રશાંતવાહિતા પ્રાપ્ત થવાથી આલયવિજ્ઞાનધારાની ઉપપત્તિ થાય છે. વિસભાગનો (સંકલેશનો) પરિક્ષય; સર્વં દુઃખં દુઃખમ્, સર્વં ક્ષણિકં ક્ષણિકમ્, સર્વં સ્વલક્ષણં સ્વલક્ષણમ્ અને સર્વં શૂન્યં શૂન્યમ્ : આ ચાર વિશિષ્ટ ભાવનાથી થાય છે... આ પ્રમાણે બૌદ્ધોની માન્યતા છે. પરંતુ ત્રણેય કાળમાં અનુગત એવા આત્માના (આત્માસ્વરૂપ) આધાર વિના બૌદ્ધો માટે આલયવિજ્ઞાનની ધારા સ્વરૂપ મુક્તિ માનવાની વાત કદર્થનાસ્વરૂપ છે. કારણ કે આત્મસ્વરૂપ આધાર વિના જ્ઞાન ક્યાં ઉત્પન્ન થાય ? ‘વિજ્ઞાનની સંતતિ(ધારા-પરંપરા)માં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે’-આ પ્રમાણે પણ કહી શકાય એવું નથી. કારણ કે તમારા મતે પૂર્વક્ષણનો સર્વથા

નાશ થતો હોવાથી તાદશજ્ઞાનાત્મક ક્ષણની પરંપરા વાસ્તવિક મનાતી નથી, પરંતુ કાલ્પનિક મનાય છે. જે છે તે સર્વથા એક ક્ષણ સ્વરૂપ છે. તેથી બદ્ધ અને મુક્તની વ્યવસ્થા સજ્જત નહિ થાય. કારણ કે પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારામાં બદ્ધત્વનો વ્યવહાર થતો હતો. પરંતુ તેના સર્વથા વિનાશથી ઉત્તર ક્ષણની પરંપરામાં-આલયવિજ્ઞાનધારામાં મુક્તત્વનો વ્યવહાર થઈ શકશે નહિ. બૌદ્ધોના મતે બદ્ધ મુક્ત થતો નથી. બદ્ધ અને મુક્ત સર્વથા ભિન્ન છે. તેથી તેનો વ્યવહાર અસજ્જત થશે. કાલ્પનિક એવી વિજ્ઞાનસંતતિમાં વાસ્તવિક બદ્ધત્વ-મુક્તત્વનો વ્યવહાર શક્ય નથી. તેમ જ સર્વથા અભાવરૂપ થયેલા પૂર્વક્ષણથી ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિ અશક્ય છે... ઇત્યાદિ, તેના જાણકારો પાસેથી સમજી લેવું જોઈએ. ॥૩૧-૯॥

બૌદ્ધોની માન્યતામાં જે રીતે મુક્તિ સજ્જત થઈ શકે તે જણાવાય છે-

વિવર્તમાનજ્ઞેયાર્થાપેક્ષાયાં સતિ ચાશ્રયે ।

અસ્યાં વિજયતેઽસ્માકં, પર્યાયનયદેશના ॥૩૧-૧૦॥

“ક્ષણે ક્ષણે અન્ય અન્ય પર્યાયને ધારણ કરનારા જોય પદાર્થોની અપેક્ષાએ જ્ઞાનનો આધાર હોતે છતે આલયવિજ્ઞાનધારા સ્વરૂપ મુક્તિ માનવામાં અમારી પર્યાયનયની દેશના વિજય પામે છે.”-આ પ્રમાણે દશમા શ્લોકનો સામાન્યાર્થ છે. એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે,

વિવર્તમાન અર્થાત્ પ્રત્યેક ક્ષણે બીજા બીજા પર્યાયના ભાજન બનનારા જે જ્ઞાનના વિષયભૂત પદાર્થો છે, તે પદાર્થોની અપેક્ષાએ અન્વયી(ત્રિકાલવૃત્તિ)દ્રવ્યસ્વરૂપ આશ્રય હોતે છતે; ઉપર જણાવ્યા મુજબ મુક્તિ-(આલયવિજ્ઞાનધારાસ્વરૂપ મુક્તિ)ને માનવામાં અમારી (જૈનોની) માન્યતા પ્રમાણે પર્યાયનયની દેશના વિજય પામે છે. કારણ કે સર્વથા દ્રવ્યના અસ્તિત્વનું નિરાકરણ જેમાં છે એવા બૌદ્ધસિદ્ધાંતનો પરમાર્થથી પર્યાયાર્થિકનયમાં સમાવેશ થાય છે. એ પ્રમાણે સંમતિતર્કમાં જણાવ્યું છે કે- શુદ્ધોદન રાજાના પુત્ર એવા ગૌતમબુદ્ધનો મત એકાંતે પર્યાયનયમાં સમાવિષ્ટ છે. અર્થાત્ એ મત પર્યાયનયનો વિકલ્પ છે. ॥૩૧-૧૦॥

મુક્તિના વિષયમાં જ અન્ય મતનું નિરાકરણ કરાય છે-

સ્વાતન્ત્ર્યં મુક્તિરિત્યન્યે, પ્રભુતા તન્મદઃ ક્ષયી ।

અથ કર્મનિવૃત્તિશ્ચેત્, સિદ્ધાંતોઽસ્માકમેવ સઃ ॥૩૧-૧૧॥

શ્લોકાર્થ સ્પષ્ટ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે કેટલાક વિદ્વાનો સ્વતંત્રતાને મોક્ષ કહે છે. એ સ્વતંત્રતા જે પ્રભુતા સ્વરૂપ હોય અર્થાદ્ સ્વચ્છંદતાસ્વરૂપ હોય તો તે એક પ્રકારનો મદ(અહંકાર) છે. કારણ કે તાદૃશ મદ ક્ષય પામવાનો છે. આવા ક્ષય પામવાના સ્વભાવવાળો મોક્ષ કોઈને પણ ઈષ્ટ નહિ બને. કર્મની નિવૃત્તિના કારણે કર્મની

પરતંત્રતાનો અભાવ થવાથી તત્સ્વરૂપ સ્વતંત્રતાને ‘મોક્ષ’ માનવામાં આવે તો તે અમારો (જૈનોનો) જ સિદ્ધાંત છે. તેથી પરમતમાં પ્રવેશનો પ્રસન્ન આવશે... ઈત્યાદિ સ્પષ્ટ છે. ॥૩૧-૧૧॥

સાંખ્યાભિમત મોક્ષના સ્વરૂપનું નિરાકરણ કરાય છે-
 પુંસઃ સ્વરૂપાવસ્થાનં, સેતિ સાઙ્ખ્યાઃ પ્રચક્ષતે ।
 તેષામેતદસાધ્યત્વં, વજ્રલેપોઽસ્તિ દૂષણમ્ ॥૩૧-૧૨॥

“પુરુષનું સ્વરૂપાવસ્થાન-એ મોક્ષ છે, એમ સાંખ્યો કહે છે. તેઓને મોક્ષ અસાધ્ય છે-એમ માનવાનું દૂષણ વજ્રલેપ છે.”-આ પ્રમાણે બારમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-સાંખ્યદર્શનની માન્યતા મુજબ પુરુષ કૂટસ્થ નિત્ય છે. પ્રકૃતિ અને તેના વિકારાદિ ઉપાધિના કારણે પુરુષના અભેદગ્રહને લઈને પુરુષનો સંસાર છે. પરંતુ વિવેકખ્યાતિથી ભેદગ્રહ થવાથી ઔપાધિક સ્વરૂપનો વિલય થાય છે, જેથી પુરુષ માત્ર ચિદવસ્થામાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. એ જ પુરુષની મુક્તાવસ્થા છે. તેને જ સાંખ્યો મોક્ષ કહે છે. પુરુષનું પોતાનું આ સ્વરૂપાવસ્થાન, પ્રકૃતિ અને તેના વિકાર બુદ્ધિ વગેરેના સાન્નિધ્યની નિવૃત્તિથી થાય છે.

સાંખ્યોએ માનેલું એ મોક્ષનું સ્વરૂપ સજ્જત નથી. કારણ કે પુરુષ કૂટસ્થ નિત્ય હોવાથી પરમાર્થથી તો તે

पूर्वचित्तनिवृत्तिः साग्रिमानुत्पादसङ्गता ।

“અગ્રિમ ચિત્તની અનુત્પત્તિથી સહિત એવી પૂર્વચિત્તની નિવૃત્તિ-મુક્તિ છે : એમ કેટલાક લોકો (બૌદ્ધવિશેષ) કહે છે. પરંતુ તે વિદ્વાનોના મતમાં પણ અનુત્પાદ સાધ્યતાનો આશ્રય કરતો નથી.”-આ પ્રમાણે તેરમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે સામાન્ય રીતે વિજ્ઞાન(ચિત્ત)ની ધારા એકસરખી ચાલતી હોય છે. એમાં પૂર્વ પૂર્વ ચિત્તની નિવૃત્તિ થાય છે અને ઉત્તર ઉત્તર

ચિત્તની ઉત્પત્તિ થતી હોય છે. જ્યારે પણ પૂર્વેના ચિત્તની નિવૃત્તિ થવા છતાં ઉત્તર ચિત્તની ઉત્પત્તિ થતી નથી, ત્યારે તે અગ્નિમ ચિત્તના અનુત્પાદને મુક્તિ કહેવાય છે. અર્થાદ્ અગ્નિમચિત્તના અનુત્પાદથી વિશિષ્ટ પૂર્વચિત્તની નિવૃત્તિ મુક્તિ છે. આ પ્રમાણે કેટલાક બૌદ્ધોની માન્યતા છે. પરંતુ તેમની માન્યતામાં પણ મુક્તિમાં પુરુષાર્થત્વાભાવનો પ્રસંગ છે જ. કારણ કે અનુત્પાદ, સાધ્ય નથી... ઈત્યાદિ સ્પષ્ટ છે. ॥૩૧-૧૩॥

ચાર્વાક-નાસ્તિકમતનું નિરાકરણ કરાય છે-

સાત્મહાનમિતિ પ્રાહ, ચાર્વાકસ્તત્તુ પાપ્મને ।

તસ્ય હાતુમશક્યત્વાત્તદનુદ્દેશતસ્તથા ॥૩૧-૧૪॥

“આત્માની હાનિ(ધ્વંસ) મુક્તિ છે : એમ ચાર્વાક કહે છે. ચાર્વાકનું એ વચન સાંભળવાથી પણ પાપ લાગે છે. કારણ કે આત્માની હાનિ શક્ય નથી. તેમ જ તેનો ઉદ્દેશ પણ નથી.”-આ પ્રમાણે ચૌદમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે ચાર્વાકો શરીરથી અતિરિક્ત આત્માને માનતા નથી. તેથી શરીરના ધ્વંસની સાથે જ શરીરસ્વરૂપ આત્માનો પણ ધ્વંસ થવાથી તત્સ્વરૂપ (આત્મહાનિસ્વરૂપ) મોક્ષ થાય છે. નાસ્તિકોના એ વચનનું શ્રવણ પણ પાપનું કારણ બને છે. કારણ કે શરીરથી અતિરિક્ત એવા સર્વજનપ્રસિદ્ધ આત્માનો જ જ્યાં સ્વીકાર

ન હોય ત્યાં મોક્ષની વાત, માત્ર વાત જ છે.

આત્મા અસદ્ હોય તો શશશૃંગાદિની જેમ સદાને માટે તેનું અસ્તિત્વ હોતું જ નથી. કારણ કે અસદ્ સદાને માટે અસદ્ હોય છે. તેથી અસદ્ એવા આત્માની હાનિ સર્વથા અશક્ય છે. તેમ જ આત્મા સત્ હોય તો વીતરાગનો જન્મ થતો ન હોવાથી અને સરાગીનો જ જન્મ થતો હોવાથી આત્મા અનાદિકાલીન છે તે સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ અનાદિભાવભૂત પદાર્થનો નાશ થતો ન હોવાથી આત્મા અનંત છે, તે સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે આત્મા નિત્ય હોવાથી સર્વથા તેની હાનિ શક્ય નથી.

યદ્યપિ દ્રવ્યને આશ્રયીને તેની હાનિ શક્ય ન હોવા છતાં મનુષ્યત્વાદિ પર્યાયને આશ્રયીને તેનો નાશ શક્ય છે. પરંતુ તેવી હાનિનો ઉદ્દેશ ન હોવાથી મોક્ષ પુરુષાર્થસ્વરૂપ નહીં બને. “તે તે દુઃખકારણાદિ સ્વરૂપ પર્યાયના નાશનો ઉદ્દેશ હોવાથી તે સ્વરૂપે મોક્ષ પુરુષાર્થસ્વરૂપ બની શકે છે.”-આ પ્રમાણે નહિ કહેવું જોઈએ. કારણ કે મોક્ષ અન્ય ઈચ્છાને અનધીન એવી ઈચ્છાનો વિષય છે... ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું જોઈએ. અહીં તો માત્ર ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કરાયેલા પદાર્થને સંક્ષેપથી સમજાવવાનું તાત્પર્ય છે, જે ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમજી શકાય છે. ||૩૧-૧૪||

હવે તૌતાતિતની માન્યતાનું નિરાકરણ કરાય છે-

નિત્યોત્કૃષ્ટસુખવ્યક્તિરિતિ તૌતાતિતા જગુઃ ।

નિત્યત્વં ચેદનન્તત્ત્વમત્ર તત્સંમતં હિ નઃ ॥૩૧-૧૫॥

“નિત્ય ઉત્કૃષ્ટ સુખની અભિવ્યક્તિને તૌતાતિતો મુક્તિ તરીકે વર્ણવે છે. એમાં નિત્યત્વ અનંતત્વસ્વરૂપ હોય તો તે અમને સંમત જ છે.”-આ પ્રમાણે પંદરમા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. એનો આશય ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે. સર્વશ્રેષ્ઠ નિત્ય એવા સુખની જે અભિવ્યક્તિ છે એને તુતાત નામના વિદ્વાનના અનુયાયીઓ મુક્તિ કહે છે. તેમની માન્યતાના સુખનું નિત્યત્વ જો અનંતત્વસ્વરૂપ હોય તો ચોક્કસ જ તે અમને સંમત છે. કારણ કે અમારે ત્યાં શ્રી સિદ્ધપરમાત્માઓનું સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ સાદિ-અપર્યવસિત-(અનંત)સ્વરૂપે વર્ણવેલું છે. તે સુખની અભિવ્યક્તિ મોક્ષમાં થાય છે. ॥૩૧-૧૫॥

તૌતાતિતોની જ માન્યતાને અનુલક્ષીને જણાવાય છે-

અથાનાદિત્વમેતચ્चेत्, तथाप्येष नयोऽस्तु नः ।

सर्वथोपगमे च स्यात्, सर्वदा तदुपस्थितिः ॥૩૧-૧૬॥

નિત્ય ઉત્કૃષ્ટ એવા સુખની અભિવ્યક્તિને મુક્તિ માનનારાઓના મતમાં “અનાદિત્વસ્વરૂપ નિત્યત્વ હોય તોપણ તે અમારી-જેનોની માન્યતાનો નય છે. સર્વથા અનાદિત્વસ્વરૂપ નિત્યત્વ માનવામાં આવે તો નિત્ય ઉત્કૃષ્ટ

સુખની અભિવ્યક્તિ સર્વદા થયા જ કરશે.”-આ પ્રમાણે સોળમા શ્લોકનો સામાન્યાર્થ છે. તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં ટીકામાં ફરમાવ્યું છે કે, જો મુક્તિના સુખમાં રહેલું નિત્યત્વ, અનાદિત્વસ્વરૂપ હોય તો તે નય અમારો છે જ. કારણ કે સંસારની દશામાં કર્મથી આચ્છાદિત પણ સુખ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ શાશ્વત આત્મસ્વભાવ રૂપ છે. આત્મા જેમ સર્વદા વિદ્યમાન છે, તેમ તેનું સુખ પણ સર્વદા વિદ્યમાન છે જ.

સર્વથા(અર્થાત્ પર્યાયાર્થિકનયથી પણ) સુખમાં અનાદિત્વસ્વરૂપ નિત્યત્વ માની લેવામાં આવે તો તે નિત્ય ઉત્કૃષ્ટ સુખની અભિવ્યક્તિ સર્વદા થવાનો પ્રસંગ આવશે. યદ્યપિ તેના નિવારણ માટે એમ કહી શકાય છે કે નિત્યસુખના અભિવ્યંજક સર્વદા ન હોવાથી તે નિત્ય હોવા છતાં તેની અભિવ્યક્તિ સર્વદા થતી નથી. પરંતુ એમ કહેવાથી તો ઘટાદિને પણ સર્વથા નિત્ય માનીને દંડાદિ સ્વરૂપ અભિવ્યક્તિના અભાવે તેની અભિવ્યક્તિ સર્વદા થતી નથી-આ પ્રમાણે પણ સારી રીતે કહી શકાય છે અને તેથી સાદૃશ્યમતમાં પ્રવેશનો પ્રસંગ આવશે. આથી સમજી શકાશે કે કથંચિદ્ અનાદિત્વ સ્વરૂપ નિત્યત્વ મુક્તિસુખમાં માનવું જોઈએ, જે અમારો-જૈનોનો માન્ય નય છે.

॥૩૧-૧૬॥

વેદાંતીઓના મતનું નિરાકરણ કરાય છે-

વેદાન્તિનસ્ત્વવિદ્યાયાં, નિવૃત્તાયાં વિવિક્તતા ।

સેત્યાહુઃ સાઽપિ નો તૈષામસાધ્યત્વાદવસ્થિતેઃ ॥૩૧-૧૭॥

“અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થયે છતે આત્માની સ્વ-સ્વરૂપમાં જે અવસ્થિતિ છે, તેને મુક્તિ તરીકે વેદાંતીઓ વર્ણવે છે. પરંતુ એ પણ યુક્ત નથી. કારણ કે અનાદિકાળથી આત્માની સ્વરૂપમાં અવસ્થિતિ હોવાથી મુક્તિમાં સાધ્યત્વ નથી.”-આ પ્રમાણે સત્તરમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે વેદાંતીઓના મતે આત્માની બ્રહ્માવસ્થા(સંસારદશા) અવિદ્યાના કારણે છે. એ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થયે છતે આત્મા અવિદ્યાથી વિવિક્ત થાય છે. આવી તેની કેવળ અવસ્થિતિને વેદાંતીઓ મુક્તિ કહે છે. પરંતુ તે યુક્ત નથી. કારણ કે વેદાંતીઓના મતે આત્મા અનાદિકાળથી શુદ્ધ જ છે. તેથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ પૂર્વે પણ આત્માનું કેવળ જ અવસ્થાન હોવાથી આત્માની મુક્તિ સિદ્ધ જ છે, જેથી મુક્તિમાં સાધ્યત્વ રહેતું નથી. બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માનો મોક્ષ અનાદિથી સિદ્ધ જ હોવાથી તેમાં સાધ્યત્વ(સિદ્ધિની ઈચ્છાનું વિષયત્વ-પુરુષાર્થત્વ) ન હોય એ સ્પષ્ટ છે.

યદ્યપિ ઉપર જણાવ્યા મુજબ બ્રહ્મનું કેવળ અવસ્થાન સિદ્ધ હોવા છતાં કંઠમાં રહેલા સુવર્ણના અલંકારને જેમ ભ્રમથી શોધવામાં આવે છે તેમ એ કંઠગત ચામીકરન્યાયથી આત્માને હું બંધાયેલો છું, અજ્ઞાની છું અને દુઃખી છું... ઈત્યાદિ ભ્રમ થાય છે. એની નિવૃત્તિ સ્વરૂપ અવસ્થાથી

પ્રાપ્ત સ્વરૂપાવસ્થિતિ મુક્તિ છે અને તેથી તેમાં સાધ્યત્વ અનુપપન્ન નથી. એ ભ્રમથી જ મુમુક્ષુઓની સંન્યાસાદિમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે... પરંતુ આ બધું ભ્રાંત પુરુષોની પર્ષદામાં કહેવાનું ઉચિત છે, વિદ્વાનોની પર્ષદામાં કહેવાનું ઉચિત નથી. ॥૩૧-૧૭॥

આ રીતે પરમતોનું નિરાકરણ કરીને હવે સ્વમતને જણાવાય છે-

કૃત્સ્નકર્મક્ષયો મુક્તિરિત્યેષ તુ વિપશ્ચિતામ્ ।

સ્યાદ્વાદામૃતપાનસ્યોદ્ગારઃ સ્ફારનયાશ્રયઃ ॥૩૧-૧૮॥

“સકળ કર્મોનો ક્ષય મુક્તિ છે-આ તો વિદ્વાનોનો તે તે સ્પષ્ટ નયોના આશ્રયે ઉત્પન્ન થયેલો, સ્યાદ્વાદરૂપ અમૃતના પાનનો ઉદ્ગાર છે.”-આ પ્રમાણે અઢારમા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાનાવરણીય... વગેરે સકળ કર્મોનો જે ક્ષય છે, તે મુક્તિ છે. આ તો એકાંતે પંડિત એવા પ્રાજ્ઞપુરુષોએ કરેલા સ્યાદ્વાદસ્વરૂપ અમૃતના પાનથી ઉત્પન્ન થયેલો ઉદ્ગાર છે, જે અત્યંત સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થયેલા નયને આશ્રયીને ઉત્પન્ન થયેલો છે. કારણ કે ષડ્દર્શનસમૂહમયત્વ જૈનદર્શનમાં શાસ્ત્રસંમત છે... ઈત્યાદિ સ્પષ્ટ છે. ॥૩૧-૧૮॥

અહીં મોક્ષના વિષયમાં નયને જ જણાવાય છે-

ઋજુસૂત્રાદિભિર્જ્ઞાનસુખાદિકપરમ્પરા ।

વ્યઙ્ગ્યમાવરણોચ્છિત્ત્યા સઙ્ગ્રહેણેષ્યતે સુખમ્ ॥૩૧-૧૧॥

“ઋજુસૂત્ર વગેરે નયો જ્ઞાન, સુખ વગેરેની પરંપરાને મુક્તિ માને છે અને આવરણનો ઉચ્છેદ થવાથી પ્રગટ થનારા સુખને મુક્તિ માને છે.”-આ પ્રમાણે ઓગણીસમા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. એના આશયને વર્ણવતાં ટીકામાં ફરમાવ્યું છે કે-ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિદ્ધ અને એવંભૂત નય જ્ઞાન-સુખાદિની પરંપરાને મુક્તિ તરીકે વર્ણવે છે. શુદ્ધનયો ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ પર્યાયમાત્રનો સ્વીકાર કરતાં હોવાથી જ્ઞાન-સુખાદિની પરંપરા સ્વરૂપ જ મુક્તિનો તે નયો સ્વીકાર કરે છે.

જ્ઞાનાદિ ક્ષણસ્વરૂપ છે : એ, જ્ઞાનાદિની ક્ષણિક સત્તાથી સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે ક્ષણમાત્ર સત્તા, ક્ષણના અભેદ(તાદાત્મ્ય, સ્વરૂપ)ની વ્યાપ્ય છે. “જ્યાં જ્યાં ક્ષણિક સત્તા છે ત્યાં ત્યાં ક્ષણનો અભેદ છે. દા.ત. ક્ષણનું સ્વરૂપ.” આ વ્યાપ્તિથી(નિયમથી) જ્ઞાનાદિ ક્ષણસ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ આવરણના વિચ્છેદથી અભિવ્યક્ત થનારા સુખને મુક્તિ કહેવાય છે. આ સુખ-સ્વરૂપ મુક્તિ જીવનો સ્વભાવ છે. એ સ્વભાવ ઈન્દ્રિય-સહિત-શરીરાદિસ્વરૂપ અપેક્ષાકારણાત્મક આવરણથી આચ્છાદિત બને છે. આશય એ છે કે ઈન્દ્રિયાદિજન્ય જ્ઞાનની પ્રત્યે ઈન્દ્રિયસહિત શરીરાદિની અપેક્ષા છે. તેથી તે

તેવા પ્રકારના જ્ઞાનની પ્રત્યે અપેક્ષાકારણ છે અને તે આત્માના સ્વભાવભૂત જ્ઞાનાદિની પ્રત્યે આવરણભૂત બને છે. અર્થાત્ તે શરીરાદિ આત્માના સ્વભાવભૂત જ્ઞાનાદિની પ્રત્યે પ્રતિબંધક છે. જેમ ઓરડામાં રહેલી ચીજોને પ્રકાશિત કરવાનો પ્રદીપનો સ્વભાવ હોવા છતાં દીપક ઉપર કોડિયું ઢાંકી દેવામાં આવે તો તે તેવા પ્રકારના સ્વભાવનો પ્રતિબંધ કરે છે. દીપક ઉપરથી કોડિયું લઈ લઈએ તો પ્રદીપનો સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે. તેમ જ ઈન્દ્રિયો અને શરીરાદિનો વિરોધ થવાથી આત્માના જ્ઞાન, સુખ વગેરે ગુણો (સ્વભાવભૂત ગુણો) પ્રગટ થાય છે; જે પ્રયત્ન વિના જ સિદ્ધ છે.

યદ્યપિ આ રીતે તો શરીરાદિના અભાવમાં તો જ્ઞાન-સુખાદિનો પણ અભાવ થશે. કારણ કે જ્ઞાનાદિની પ્રત્યે શરીરાદિ કારણ હોવાથી કારણના અભાવમાં કાર્યનો અભાવ થાય-એ સ્પષ્ટ છે. આવી શક્તિ કરી શકાય છે. પરંતુ તે બરાબર નથી. કારણ કે એવી શક્તિ કરવામાં આવે તો શરાવાદિ(કોડિયાદિ)ના અભાવમાં પ્રદીપાદિના અભાવનો પણ પ્રસન્ન આવશે-એ પ્રમાણે પણ કહી શકાશે. “શરાવાદિ પ્રદીપાદિનાં જનક ન હોવાથી શરાવાદિના અભાવે પ્રદીપાદિના અભાવનો પ્રસન્ન નહીં આવે, પરંતુ શરીરાદિ તો જ્ઞાનાદિનાં જનક હોવાથી તેના અભાવમાં જ્ઞાનાદિના અભાવનો પ્રસન્ન આવશે.”-આ પ્રમાણે નહિ કહેવું જોઈએ. કારણ કે શરાવાદિને પણ તાદૃશ અવરુદ્ધ સ્વસ્વભાવવાળા પ્રદીપના પરિણામનાં જનક મનાય છે અન્યથા શરાવાદિને

તેવા પરિણામવાળા પ્રદીપાદિનાં જનક માનવામાં ન આવે તો શરાવાદિ પ્રદીપના પ્રકાશનાં આવારક બની શકશે નહીં... ઈત્યાદિ સ્પષ્ટ છે. ॥૩૧-૧૯॥

વ્યવહારનયથી મુક્તિનું સ્વરૂપ વર્ણવાય છે-

ક્ષયઃ પ્રયત્નસાધ્યસ્તુ, વ્યવહારેણ કર્મણામ્ ।

ન ચૈવમપુમર્થત્વં, દ્વેષયોનિપ્રવૃત્તિતઃ ॥૩૧-૨૦॥

“પ્રયત્નથી સાધ્ય એવા કર્મક્ષયને વ્યવહારનય મુક્તિ માને છે. ‘આથી મોક્ષમાં અપુરુષાર્થત્વ આવે છે’...આ પ્રમાણે નહીં કહેવું. કારણ કે દ્વેષમૂલક અહીં પ્રવૃત્તિ થાય છે.”-આ પ્રમાણે વીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનો આશય સ્પષ્ટ છે. વ્યવહારનયને આશ્રયીને પ્રયત્નથી સાધ્ય એવો જે કર્મોનો ક્ષય છે તેને મુક્તિ કહેવાય છે.

સામાન્ય રીતે અન્વય અને વ્યતિરેકના નિયમને અનુસરીને વ્યવહારનયની પ્રવૃત્તિ છે. સત્ત્વને લઈને જે નિયમ છે, તેને અન્વય કહેવાય છે. (જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં અગ્નિ છે-આ અન્વય નિયમ છે.) અને વસ્તુના અસત્ત્વને લઈને જે નિયમ છે તેને વ્યતિરેક કહેવાય છે. (જ્યાં વહ્નિ નથી, ત્યાં ધૂમ નથી-આ વ્યતિરેક નિયમ છે.) આ અન્વય-વ્યતિરેકને આશ્રયીને વ્યવહારનયે જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ક્ષયના વિષયમાં અન્વય-વ્યતિરેકને અનુસરી જ્ઞાનાચારાદિની

પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી આ રીતે પ્રયત્નથી સાધ્ય એવાં કર્મોના ક્ષયને વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ મુક્તિ કહેવાય છે.

યદ્યપિ આ રીતે કર્મક્ષયસ્વરૂપ મુક્તિ માનીએ તો તેમાં પ્રયત્નસાધ્યત્વ હોવા છતાં ઈચ્છાવિષયત્વસ્વરૂપ પુરુષાર્થત્વ નહીં રહે, (કારણ કે દુઃખધ્વંસની ઈચ્છા થાય પણ કર્મક્ષયની ઈચ્છા ન થાય) પરંતુ મુક્તિના વિષયમાં દ્વેષમૂલક પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી અર્થાદ્ સાક્ષાદ્ દુઃખનાશના ઉપાયભૂત કર્મનાશની ઈચ્છાનું વિષયત્વ કર્મનાશમાં હોવાથી મુક્તિમાં પરમપુરુષાર્થત્વનો કોઈ વિરોધ નથી...એ સમજી શકાય છે. ॥૩૧-૨૦॥

દુઃખનાશ માટે જ પ્રવૃત્તિ કરાય છે. કર્મનાશ માટે કોઈ પ્રવૃત્તિ ન કરે, તેથી કર્મધ્વંસસ્વરૂપ મોક્ષમાં કોઈ પ્રવૃત્તિ ન કરે તો તેમાં પુમર્થત્વની અનુપપત્તિ થશે : આ શંકાનું સમાધાન કરાય છે-

દુઃખદ્વેષે હિ તદ્ધેતૂન્, દ્વેષ્ટિ પ્રાણી નિયોગતઃ ।

જાયતેઽસ્ય પ્રવૃત્તિશ્ચ, તતસ્તન્નાશહેતુષુ ॥૩૧-૨૧॥

“દુઃખની પ્રત્યે દ્વેષ આવે તો તે જીવ દુઃખના ઉપાયની પ્રત્યે અવશ્ય દ્વેષ કરવાનો છે. તેથી એવા જીવની દુઃખના નાશના હેતુઓને વિશે પ્રવૃત્તિ થાય છે.”-આ પ્રમાણે એકવીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. એના આશયનું

વર્ણન કરતાં ટીકામાં ફરમાવ્યું છે કે-દુઃખની પ્રત્યે દ્વેષ હોતે
છતે પ્રાણી દુઃખના હેતુઓ ઉપર ચોક્કસ જ દ્વેષ કરે છે.
આ દુઃખદ્વેષીની, દુઃખના ઉપાયભૂત કર્મના નાશના હેતુઓમાં
અર્થાદ્ જ્ઞાનાદિમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે જ. કારણ કે દુઃખ
પ્રત્યેનો દ્વેષ, દુઃખના હેતુઓના નાશના ઉપાયોની ઈચ્છા
અને દુઃખના હેતુઓ પ્રત્યેનો દ્વેષ : એ બંન્નેની પ્રત્યે
સ્વભાવથી જ કારણ છે અને એ બંન્ને સ્વભાવથી જ
દુઃખહેતુના નાશના હેતુની પ્રવૃત્તિમાં કારણ છે. (જ્ઞાનાયા-
રાદિની પ્રવૃત્તિમાં કારણ છે.) આથી સમજી શકાય એવું છે
કે-દુઃખની પ્રત્યે દ્વેષ હોય એટલે દુઃખના હેતુઓ પ્રત્યે દ્વેષ
થાય અને તેથી તેના નાશના ઉપાયની પણ ઈચ્છા થાય
અને તેથી એ બંન્નેના કારણે દુઃખહેતુના નાશના ઉપાયભૂત
જ્ઞાનાચારાદિમાં પ્રવૃત્તિ પણ થાય છે.

યદ્યપિ દુઃખદ્વેષ અને દુઃખહેતુભૂતકર્મ પ્રત્યેનો દ્વેષ :
આ બંન્ને દીર્ઘ એક ઉપયોગથી સંબદ્ધ (પરસ્પર એક
બીજામાં સંમિલિત) હોવાથી સમાનકાલીન બંન્નેમાં
કાર્યકારણભાવ માનવાનું યોગ્ય નથી. પરંતુ તે દીર્ઘ એક
ઉપયોગમાં ક્રમ પણ અનુવિદ્ય હોવાથી એ બંન્નેનો
પૂર્વાપરીભાવ પણ અનુભવાય છે. તેથી કાર્યકારણભાવની
કોઈ અનુપપત્તિ નથી. અનાદિકાળથી દુઃખ પ્રત્યેનો દ્વેષ તો
આત્મામાં પડેલો જ છે. પરંતુ જ્યારે દુઃખનું કયું કારણ
છે, તેનું જ્ઞાન થાય એટલે દુઃખના કારણ પ્રત્યે દ્વેષ થતો

✿ ✿ ✿

अन्यत्राप्यसुखं मा भून्माङ्गोऽर्थोऽत्रान्वयः स्थितः ।

“બીજે પ્રાયશ્ચિત્તાદિ સ્થળે પણ ‘મને દુઃખ ન થાઓ’ (અસુખં મા ભૂદ) અહીં માફ અવ્યયના અર્થ ધ્વંસમાં દુઃખનો અન્વય પોતાના હેતુમાં રહેલી પ્રતિ-યોગિતાને આશ્રયીને થાય છે.”-આ પ્રમાણે બાવીસમા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પાપનું

પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે કરતી વખતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારનો આશય એ છે કે ‘મને દુઃખ ન થાય.’ અહીં દુઃખં મા ભૂદ અને અસુખં મે મા ભૂદ ઈત્યાદિ વાક્યોમાં માઙ્ અવ્યયનો અર્થ ધ્વંસ છે. તેમાં દુઃખનો અન્વય(સંબંધ) છે. તે અન્વય ‘પોતાના(સ્વ) હેતુ-નિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતા-નિરૂપકત્વ’ સંબંધથી સમજાય છે. પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ મોક્ષ કર્મક્ષયસ્વરૂપ હોવાથી તેની પુમર્થતા જેમ દુઃખના હેતુના નાશના ઉપાયની ઈચ્છાના વિષયરૂપે છે તેમ અહીં પણ ધ્વંસમાં સાક્ષાદ્ દુઃખનો સંબંધ નથી, પરંતુ દુઃખના હેતુને આશ્રયીને છે. આ અતિદેશ છે.

દુઃખં મા ભૂદ અહીં માઙ્(મા)નો અર્થ ધ્વંસ છે. એમાં દુઃખનો અન્વય ‘સ્વહેતુનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ’ સંબંધથી છે. સ્વ-દુઃખ, તેનો હેતુ પાપ; તેમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક પાપધ્વંસ, તેમાં તાદૃશનિરૂપકત્વ છે. સ્વહેતુનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વાત્મક સંબંધ ધ્વંસમાં છે. તેથી તે સંબંધથી સ્વ-દુઃખ ધ્વંસમાં છે. યદ્યપિ દુઃખનો અન્વય સ્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ સંબંધથી ધ્વંસમાં થઈ શકે છે. સ્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાના બદલે સ્વહેતુનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાને આશ્રયીને દુઃખનો અન્વય કરવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત સ્થળે પાપ થયેલું છે અને દુઃખ તો ઉત્પન્ન થયેલું નથી. તેથી પ્રાયશ્ચિત્તથી અપ્રસિદ્ધ દુઃખનો ધ્વંસ શક્ય નથી. દુઃખના

હેતુભૂત પાપનો ધ્વંસ શક્ય હોવાથી સાક્ષાદ દુઃખનો અન્વય ન કરતાં તેના હેતુમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાને આશ્રયીને ધ્વંસમાં દુઃખનો અન્વય કરવામાં આવે છે.

યદ્યપિ આ રીતે દુઃખનો અન્વય, સ્વહેતુનિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વ સંબંધથી કરવામાં આવે તો અન્વયિતાવચ્છેદક સંબંધ ગુરુભૂત બને છે; તેથી તે સંબંધથી અન્વય કરવાનું ઉચિત નથી. પરંતુ તેથી અસ્તુ વા ઈત્યાદિ ગ્રંથથી કલ્પાંતરનું અનુસરણ કરાય છે. એનો આશય એ છે કે દુઃખં મે મા ભૂદ...ઈત્યાદિ સ્થળે પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારનો ઉદ્દેશ દુઃખદ્વેષનો હોવાથી તેનો જ ઉલ્લેખ છે. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દુઃખનો અન્વય કરવામાં સંબંધનું ગૌરવ નહિ નડે. “દુઃખના કારણભૂત કર્મોના નાશ સ્વરૂપ મોક્ષને માનવાથી મોક્ષમાં મુખ્યપ્રયોજનત્વ નહિ મનાય. કારણ કે દુઃખનાશમાં જ પરમપ્રયોજનત્વ મનાશે. મા ભૂદ દુઃખમ્...ઈત્યાદિ સ્થળે દુઃખદ્વેષનો જ ઉલ્લેખ છે.”-આ પ્રમાણે નહિ કહેવું જોઈએ. કારણ કે મુખ્યપ્રયોજન દુઃખવિરહની ઈચ્છાનો વિષય, તેના સાધનભૂત સકળ કર્મનો ધ્વંસ છે. તેથી તે પણ મુખ્યપ્રયોજન છે... ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું. ॥૩૧-૨૨॥

ઉપર જણાવ્યા મુજબ દુઃખધ્વંસના સાધન તરીકે

કર્મક્ષયસ્વરૂપ મુક્તિમાં મુખ્યપ્રયોજનત્વ હોવા છતાં, તેમાં સ્વતઃ પુમર્થતાની અનુપપત્તિ થાય છે-આ શક્તિનું સમાધાન કરાય છે-

સ્વતોઽપુમર્થતાપ્યેવમિતિ चेत् कर्मणामपि ।

शक्त्या चेन्मुख्यदुःखत्वं, स्याद्वादे किं नु बाध्यताम् ॥૩૧-૨૩॥

કર્મક્ષયમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ મુખ્યપ્રયોજનત્વ સિદ્ધ થાય “તોપણ સ્વતઃ પુમર્થતા તેમાં નહિ આવે-આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે તો સ્યાદ્વાદમતમાં, કર્મોમાં શક્તિ-સ્વરૂપે મુખ્યદુઃખત્વ માની લેવામાં કોણ બાધક છે ? અર્થાદ્ કોઈ નહિ.”-આ પ્રમાણે ત્રેવીસમા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. એનો આશય વર્ણવતાં ટીકામાં ફરમાવ્યું છે કે, આ પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ દુઃખધ્વંસની ઈચ્છાનો વિષય કર્મક્ષય-સ્વરૂપ મોક્ષ છે. તેથી મુખ્યપ્રયોજનવિષયક (દુઃખવિરહ-વિષયક) ઈચ્છાનો વિષય કર્મક્ષય હોવાથી તેમાં મુખ્ય-પ્રયોજનત્વ મનાય તોપણ તેમાં સ્વતઃ પુમર્થતા નથી. કારણ કે ઉપાધિરહિત ઈચ્છાના વિષયમાં અર્થાદ્ અન્ય-વિષયક ઈચ્છાને અનધીન ઈચ્છાના વિષયમાં પુમર્થતા સ્વતઃ મનાય છે. અન્યત્ર પરતઃ પુમર્થતા મનાય છે. સુખમાં અથવા દુઃખહાનિમાં જ સ્વતઃ પુમર્થતા મનાય છે. દુઃખવિરહની ઈચ્છાને આધીન એવી કર્મધ્વંસની ઈચ્છાનો વિષય કર્મક્ષય હોવાથી તેમાં સ્વતઃ પુમર્થતા(પુરુષની

કામનાનું વિષયત્વ) નથી. આ પ્રમાણે શક્તિકાર નૈયાયિકનું કહેવું છે. પરંતુ તે કથન યુક્ત નથી.

કારણ કે કર્મોમાં શક્તિસ્વરૂપે મુખ્યદુઃખત્વ જો મानीએ તો સ્યાદ્વાદમાં કોણ વાધક છે ? દુઃખના હેતુઓ પણ કથંચિદ્ દુઃખસ્વરૂપ છે. તેથી જ દુઃખક્ષયરૂપે કર્મક્ષયને તમારે ત્યાં (નૈયાયિકોને ત્યાં) પણ મુખ્યપ્રયોજન મનાય જ છે ને ? શક્તિરૂપે કર્મ દુઃખરૂપ હોવા છતાં વ્યક્તિસ્વરૂપે તો તે દુઃખસ્વરૂપ નથી. વ્યક્તિસ્વરૂપે જે દુઃખરૂપ છે, તેમાં જ મુખ્યપ્રયોજનત્વ મનાય છે. આ પ્રમાણે બીજી રીતે મુખ્યપ્રયોજનત્વ વર્ણવી શકાય એવું નથી. કારણ કે શક્તિ કે વ્યક્તિ સ્વરૂપે જે દુઃખસ્વરૂપ છે તેમાં (બંનેમાં) મુખ્યપ્રયોજનત્વ માનવામાં કોઈ દોષ નથી. ॥૩૧-૨૩॥

કર્મક્ષયસ્વરૂપ મોક્ષમાં સ્વતઃ પુમર્થતાનું નિરૂપણ પરમતથી કરીને હવે સ્વમતથી તેનું ઉપપાદન કરાય છે-

સ્વતઃ પ્રવૃત્તિસામ્રાજ્યં, કિં ચાઘ્વણ્ડસુખેચ્છયા ।

નિરાબાધં ચ વૈરાગ્યમસદ્ગે તદુપક્ષયાત્ ॥૩૧-૨૪॥

“તેમ જ અખંડ સુખની ઈચ્છાથી સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ સંગત છે. અસંજ્ઞાનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ થયે છતે સુખની ઈચ્છાનો ક્ષય થવાથી વૈરાગ્ય નિરાબાધ જ હોય છે.”-આ પ્રમાણે

ચોવીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે ઉપાધિથી રહિત એવી અખંડ સુખની ઈચ્છાથી જ્ઞાનાચારાદિની પ્રવૃત્તિ સંગત છે. કર્મક્ષયસ્વરૂપ મોક્ષ, અખંડ સુખથી સંવલિત હોવાથી તાદૃશ અખંડ સુખથી સંવલિત કર્મક્ષય સ્વતઃ ઈચ્છાનો વિષય બને છે અને તેથી તેના સાધનભૂત જ્ઞાનાચારાદિમાં મુમુક્ષુઓની સારી રીતે પ્રવૃત્તિ થાય છે.

યદ્યપિ આ રીતે સુખની ઈચ્છાથી વૈરાગ્યની હાનિ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. પરંતુ અસંગ્રાનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ થયે છતે, સુખની ઈચ્છા પણ વિરામ પામતી હોવાથી વૈરાગ્ય નિરાબાધ હોય છે. “મોક્ષ કે સંસારમાં શ્રેષ્ઠ મુનિભગવંતો નિસ્પૃહ હોય છે.”-આ વચનથી અસંગ્રાનુષ્ઠાનના કાળમાં વૈરાગ્યની કોઈ પણ રીતે હાનિ થતી નથી-એ સમજી શકાય છે. આ પ્રમાણે માનવામાં ન આવે તો સુખની ઈચ્છાથી જો વૈરાગ્યની હાનિ થતી હોય તો દુઃખના દ્વેષથી પ્રશાંત અવસ્થાની પણ હાનિ થાય છે-એમ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. ॥૩૧-૨૪॥

નૈયાયિકોની માન્યતા મુજબ મુક્તિમાં દુઃખની જેમ જ સુખાદિનો પણ ક્ષય થાય છે, એને અનુલક્ષીને જણાવાય છે-

સમાનાયવ્યયત્વે ચ, વૃથા મુક્તૌ પરિશ્રમઃ ।

ગુણહાનેરનિષ્ટત્વાત્તતઃ સુષ્ટ્વ્યતે હ્રદઃ ॥૩૧-૨૫॥

“લાભ અને નુકસાન સમાન હોય તો મોક્ષ માટેનો પરિશ્રમ વ્યર્થ બનશે. કારણ કે ગુણનો નાશ કોઈને પણ ઈષ્ટ બનતો નથી. તેથી આ જે કહેવાય છે (છવ્વીસમા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે તે) તે સારું છે.”-આ પ્રમાણે પચીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે નૈયાયિકોની માન્યતા મુજબ મોક્ષમાં જેમ દુઃખ નથી તેમ સુખ પણ નથી. દુઃખનો નાશ કરીને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ તો સુખનો પણ નાશ થઈ ગયો. આ રીતે દુઃખનાશનો લાભ થયો. તો સુખના નાશનું નુકસાન પણ થયું. સુખનો અભાવ અને દુઃખનો અભાવ : એ બંનેના કારણે આયુ અને વ્યયનું સામ્ય સ્વીકારવાથી મુક્તિને અનુલક્ષીને કરેલો પરિશ્રમ વ્યર્થ થશે. કારણ કે ગુણની હાનિ અનિષ્ટ છે. એ અનિષ્ટથી અનુવિદ્ધ એવા દુઃખનાશના ઉપાયમાં અનિષ્ટના અનુબંધિત્વનું જ્ઞાન થવાથી કોઈ પણ બુદ્ધિમાનની તેમાં (દુઃખનાશોપાયમાં) પ્રવૃત્તિ નહીં થાય. તેથી હવે પછી જે કહેવાય છે તે સારું કહેવાય છે. ॥૩૧-૨૫॥

પૂર્વે જણાવેલી વાતને સ્પષ્ટ કરાય છે-

દુઃખાભાવોઽપિ નાવેદ્યઃ, પુરુષાર્થતયેષ્યતે ।

ન હિ મૂર્છાદ્યવસ્થાર્થ, પ્રવૃત્તો દૃશ્યતે સુધીઃ ॥૩૧-૨૬॥

“જેનો અનુભવ ન થાય એવો દુઃખાભાવ પણ પુરુષાર્થસ્વરૂપે ઈષ્ટ બનતો નથી. કારણ કે બેભાનાદિની અવસ્થા માટે પ્રયત્ન કરનાર કોઈ બુદ્ધિમાન દેખાતા નથી.”-આ પ્રમાણે છબ્વીસમા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે-દુઃખાભાવના અધિકરણમાં અને દુઃખાભાવના કાળમાં રહેનાર સાક્ષાત્કાર(અનુભવ)નો જે દુઃખાભાવ વિષય છે તે વેદ્ય દુઃખાભાવ છે અને તાદૃશ સાક્ષાત્કારનો જે વિષય બનતો નથી, તે દુઃખાભાવ અવેદ્ય છે. બેભાન અવસ્થામાં દુઃખાભાવ હોવા છતાં ત્યાં તેનો અનુભવ થતો ન હોવાથી તે અવેદ્ય છે.

નૈયાયિકોની માન્યતા મુજબ મુક્તાત્માઓમાં જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી તેમનો દુઃખાભાવ પણ અવેદ્ય છે. એવો અવેદ્ય દુઃખાભાવ પુરુષાર્થસ્વરૂપ (પુરુષની કામનાના વિષયસ્વરૂપ) માનતા નથી. કારણ કે મૂર્છાદિની અવસ્થાની પ્રાપ્તિ માટે કોઈ પણ બુદ્ધિમાન પ્રવર્તતા નથી. અવેદ્ય એવા પણ દુઃખાભાવને જો પુરુષાર્થરૂપે માનવામાં આવે તો મૂર્છાદિની અવસ્થાને પામવા માટે બુદ્ધિમાનની પ્રવૃત્તિ થવાનો પ્રસંગ આવશે. આથી સ્પષ્ટ છે કે ગુણહાનિ અનિષ્ટ હોવાથી દુઃખાભાવસ્વરૂપ મુક્તિને માનવામાં આવે

તો તેના માટે કોઈની પણ પ્રવૃત્તિ નહિ થાય : એ જ નૈયાયિકોની માન્યતામાં દૂષણ છે... ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ છે.
॥૩૧-૨૬॥

નૈયાયિકોની જ બીજી માન્યતાનું પણ નિરાકરણ થઈ ગયાનું જણાવાય છે-

एतेनैतदपास्तं हि, पुमर्थत्वेऽप्रयोजकम् ।

तज्ज्ञानं दुःखनाशश्च, वर्त्तमानोऽनुभूयते ॥૩૧-૨૭॥

“આથી ચોક્કસપણે આનું નિરાકરણ થાય છે કે- પુરુષાર્થત્વને વિશે પુમર્થનું જ્ઞાન પ્રયોજક નથી અને વર્તમાન દુઃખનાશ અનુભવાય છે.”... આ પ્રમાણે સત્તાવીસમા શ્લોકનો સામાન્યાર્થ છે. એનો કહેવાનો આશય એ છે કે દુઃખાભાવસ્વરૂપ મોક્ષને માનવામાં આવે તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગુણહાનિના પ્રસન્નના કારણે તેમાં પુરુષાર્થત્વ નહિ આવે. તેના જવાબમાં મહાનૈયાયિક ગદ્ગેશોપાધ્યાયે જણાવ્યું છે કે “દુઃખાભાવની પુરુષાર્થતા માટે તે પુરુષાર્થના જ્ઞાનની આવશ્યકતા નથી. વર્તમાન એવો દુઃખાભાવ, વિનાશ પામતા એવા યોગિસાક્ષાત્કારથી અનુભવનો વિષય બની જાય છે. તેથી દુઃખાભાવમાં પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ સ્વસમાનાધિકરણ સ્વસમાનકાલીન સાક્ષાત્કારવિષયત્વ હોવાથી તેમાં પુરુષાર્થત્વ પણ રહે છે.”-આ મહાનૈયાયિકનું

કચન યુક્ત નથી. કારણ કે દુઃખાભાવની સાથે મોક્ષમાં સુખાભાવ પણ થવાથી પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ ગુણહાનિ થાય છે અને તેથી અનિષ્ટના અનુબંધી એવા ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ માટે કોઈ પ્રવૃત્તિ નહીં કરે... જે નૈયાયિકોની માન્યતામાં દૂષણ છે જ. ॥૩૧-૨૭॥

વૈરાગ્યના કારણે ગુણહાનિનું અનિષ્ટત્વ અનુભવાતું ન હોવાથી મોક્ષની સાધનામાં પ્રવૃત્તિની અનુપપત્તિ નહિ થાય-આવી નૈયાયિકની માન્યતાનું નિરાકરણ કરાય છે-

गुणहानेरनिष्ठत्वं, वैराग्यान्नाथ वेद्यते ।

इच्छाद्वेषौ विना नैवं, प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥३१-२८॥

“વૈરાગ્યના કારણે ગુણહાનિનું અનિષ્ટત્વ અનુભવાતું ન હોવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. નૈયાયિકનું આ કથન યુક્ત નથી. કારણ કે સુખની ઈચ્છા અને દુઃખના દ્વેષ વિના પ્રવૃત્તિ શક્ય નથી.”-આ પ્રમાણે અઠાવીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનો આશય સ્પષ્ટ કરતાં ટીકામાં ફરમાવ્યું છે કે ‘કામથી અંધ બનેલા પરસ્ત્રીનું સેવન કરતી વખતે જેમ બળવદ્ અનિષ્ટ(નરકાદિ)નું અનુબંધિત્વ જોતા નથી તેમ વૈરાગ્યના કારણે ગુણહાનિની અનિષ્ટતા અનુભવાતી નથી. તેથી પરસ્ત્રીના સેવનની જેમ જ મોક્ષની સાધનાની પ્રવૃત્તિમાં કોઈ જ વ્યાધાત થતો નથી.’-આવી

માન્યતા યુક્ત નથી.

કારણ કે ઈચ્છા અને દ્વેષ વિના પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય સુખમાં અને નારય દુઃખમાં પ્રવૃત્તિ શક્ય નથી. ઈચ્છાથી (સુખની ઈચ્છાથી) અને દ્વેષથી (દુઃખના દ્વેષથી) જ સુખની પ્રવૃત્તિ અને દુઃખનાશની પ્રવૃત્તિ થતી હોય છે. વૈરાગ્યની અવસ્થામાં પ્રવૃત્તિ જ શક્ય નથી. પરંતુ વૈરાગ્યની અવસ્થામાં પ્રવૃત્તિના કારણભૂત એવા સુખના રાગની અને દુઃખના દ્વેષની જ નિવૃત્તિ થઈ ગયેલી હોવાથી કારણના અભાવે કાર્યનો પણ અભાવ થાય છે. પરંતુ વૈરાગ્યના કાળમાં ગુણની તૃષ્ણાનો પણ અભાવ હોય છે. કર્મજન્ય હોવાથી તેના ક્ષયોપશમભાવની પણ અહીં ઈચ્છા હોતી નથી. અને અપર વૈરાગ્યમાં તો શબ્દાદિ વિષયોમાં તૃષ્ણા હોતી નથી. પરંતુ ગુણની તૃષ્ણાનો અભાવ ન હોવાથી (ગુણની તૃષ્ણા હોવાથી) ગુણની હાનિના અનિષ્ટત્વનું અપ્રતિસંધાન જ અનુપપન્ન છે અને તેથી ગુણહાનિમાં (આત્મવિશેષગુણો-જ્ઞાન, સુખાદિની હાનિમાં) અનિષ્ટત્વનું પ્રતિસંધાન થવાથી મોક્ષસાધક પ્રવૃત્તિ જ નહિ થાય. આથી સમજી શકાશે કે વૈરાગ્યના કાળમાં જ્યાં મોક્ષસાધક પ્રવૃત્તિ જ થઈ નથી, ત્યાં “પૂર્વસંસ્કારોથી (અનુવેધથી) અસંજ્ઞાનુષ્ઠાનસ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે.”-એ કહેવાનું શક્ય નથી... તેથી નૈયાયિકની વાતમાં તથ્ય નથી. ॥૩૧-૨૮॥

મોક્ષમાં સુખ માનવાથી શ્રુતિ-ઉપનિષદનો વિરોધ આવે છે તેથી મુક્તિમાં સુખ માનવામાં આવતું નથી, આવી નૈયાયિકની માન્યતાનું નિરાકરણ કરાય છે-

અશરીરં વાવ સન્તમિત્યાદિશ્રુતિતઃ પુનઃ ।

સિદ્ધો હન્યુમયાભાવો, નૈકસત્તાં યતઃ સ્મૃતમ્ ॥૩૧-૨૧॥

“અશરીરં વા...ઈત્યાદિ શ્રુતિથી સિદ્ધ થયેલા ઉભયાભાવથી એકની સત્તાનો નિષેધ થતો નથી. જેથી કહેવાયું છે... (જે હવે પછી જણાવાશે).”-આ પ્રમાણે ઓગણત્રીસમા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે ‘અશરીરં વાવ સન્તં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ’ અર્થાદ્ ‘હે મૈત્રેયી ! શરીરથી રહિત એવા મિથ્યાવાસનાથી શૂન્ય આત્માને પ્રિય અને અપ્રિય સ્પર્શતા નથી.’-આ શ્રુતિથી સુખદુઃખ ઉભયનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. એ ઉભયાભાવ એકની અર્થાત્ સુખની સત્તાને દૂર કરતો નથી. કારણ કે એકવદ્માં પણ દ્વિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અભાવની અર્થાદ્ બેના અભાવની પ્રતીતિ થાય છે. “પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ અહીં ખરી રીતે પ્રિયનો અભાવ અને અપ્રિયનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાદ્ બે અભાવની સિદ્ધિમાં તાત્પર્ય છે. પ્રિય અને અપ્રિય : આ બંનેનો(ઉભયનો) એક અભાવ સિદ્ધ કરવાનું તાત્પર્ય નથી.”-આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે તો, પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ અહીં ‘અપ્રિય’

પદના સાન્નિધ્યથી 'પ્રિય' પદ વૈષયિકસુખપરક સમજવું. આથી સ્પષ્ટ છે કે તાદશ શરીર અને મિથ્યાવાસનાથી રહિત આત્માને પ્રિયાપ્રિય સ્પર્શતા ન હોવા છતાં આત્મિક સુખની હાનિનો પ્રસંગ નહિ આવે. કારણ કે હવે પછી જણાવાતી વાત સ્મૃતિમાં કહેલી છે. ॥૩૧-૨૯॥

સ્મૃતિમાં જણાવેલી વાત જણાવાય છે-

સુખમાત્યન્તિકં યત્ર, બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।

તં વૈ મોક્ષં વિજાનીયાદ, દુષ્પ્રાપ્તમકૃતાત્મભિઃ ॥૩૧-૩૦॥

‘લોકાર્થ સ્પષ્ટ છે. એનો આશય એ છે કે જ્યાં આત્યંતિક, અતીન્દ્રિય અને બુદ્ધિગ્રાહ્ય સુખ છે તેને મોક્ષ જાણવો; જે અકૃતાત્માઓ માટે દુષ્પ્રાપ્ય છે. જે લોકોએ શાસ્ત્રાનુસાર યોગની સાધના કરી નથી, એ બધા અકૃતાત્માઓ છે. વિષયજન્ય સુખ કાયમ માટે રહેનારું નથી. ઈન્દ્રિયજન્યપ્રત્યક્ષનો વિષય છે અને બુદ્ધિગ્રાહ્ય નથી, ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે. મોક્ષમાં એનાથી વિલક્ષણ એવું સુખ છે.

આથી સ્પષ્ટ છે કે નૈયાયિકોને માન્ય એવા વચનથી પણ મોક્ષમાં સુખ છે-એ સિદ્ધ છે. તેથી પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ...ઈત્યાદિ સ્થળે વિષયજન્યસુખપરક પ્રિય શબ્દ છે. મોક્ષમાં તાદશપ્રિયના અભાવની અને અપ્રિયના

અભાવની સિદ્ધિ થાય છે... ઈત્યાદિ સમજી શકાય છે.
॥૩૧-૩૦॥

ઉપર જણાવેલી સ્મૃતિમાં 'સુખ'શબ્દ દુઃખાભાવમાં ઉપચરિત છે તેથી મોક્ષમાં તાદશ વાસ્તવિક સુખની સિદ્ધિ થતી નથી...આ શંકાનું નિરાકરણ કરાય છે-

उपचारोऽत्र नाबाधात्, साक्षिणी चात्र दृश्यते ।

नित्यं विज्ञानमानन्दं, ब्रह्मेत्यप्यपरा श्रुतिः ॥૩૧-૩૧॥

“અહીં દુઃખાભાવમાં 'સુખ'પદનો ઉપચાર કર્યો છે- આ પ્રમાણે નહિ કહેવું જોઈએ. કારણ કે અહીં મોક્ષમાં સુખને જણાવનારી નિત્યં વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ...ઈત્યાદિ બીજી પણ શ્રુતિ પ્રમાણ છે.”-આ પ્રમાણે એકત્રીસમા શ્લોકનો સામાન્ય અર્થ છે. એના આશયને સ્પષ્ટ કરતાં ટીકામાં ફરમાવ્યું છે કે, મોક્ષસુખનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિમાં 'સુખ'પદનો દુઃખાભાવમાં ઉપચાર કરાતો નથી. અર્થાદ્ દુઃખાભાવમાં 'સુખ'પદને અહીં લાક્ષણિક મનાતું નથી. મુખ્યાર્થ વાધિત હોય તો જ પદને લાક્ષણિક મનાય છે. અહીં 'સુખ'પદનો અર્થ મોક્ષમાં વાધિત ન હોવાથી તેને દુઃખાભાવમાં લાક્ષણિક મનાતું નથી.

“મોક્ષમાં સુખ માનવામાં આવે તો જન્યભાવભૂત પદાર્થનો નાશ થતો હોવાથી તેમાં અનંતત્વ માની શકાશે

“નૈયાયિકાદિ પરવાદીઓના અત્યંત ગર્વને ઉત્પન્ન કરનારા કુહેતુઓનું (પ્રમાણભાસનું) ખંડન કરનારા દયાવંત શ્વેતાંબર સાધુઓની પરમાનંદસ્વરૂપ મોક્ષની ચર્ચાથી અમે પરમાનંદથી પુષ્ટ બન્યા છીએ.”-આ પ્રમાણે બત્રીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનો કહેવાનો આશય એ છે કે એકાંતવાદના અભિનિવેશી એવા પરદર્શનીઓએ મોક્ષના

વિષયમાં જે જે હેતુઓ(પ્રમાણ) જણાવ્યા; તે તે કુહેતુઓ-
(હેત્વાભાસો-દુષ્ટ હેતુઓ)નું સારી રીતે સ્વાદ્વાદસ્વરૂપ
મુદ્ગરથી ખંડન કરનારા દયાવંત શ્વેતાંબર સાધુઓએ
પરમાનંદ-મહોદયસ્વરૂપ મોક્ષની જે મીમાંસા કરી છે,
તેનાથી અમે ઉત્કૃષ્ટ આનંદથી પુષ્ટ થયા છીએ.

અહીં એ સમગ્ર લેવું જોઈએ કે, પરવાદીઓએ
પોતાની માન્યતાને સિદ્ધ કરવા માટે જે અનુમાનોને પ્રમાણ
તરીકે દર્શાવ્યાં છે, તે બધાં પ્રમાણાભાસ છે. કારણ કે
તેમાં હેત્વાભાસોનો પ્રયોગ કરાયેલો છે. તેનું ખંડન કરવાનું
કાર્ય શ્વેતાંબર સાધુભગવંતોએ કર્યું છે. ખંડન કરતી વખતે
પણ એ મહાત્માઓનો દયાનો પરિણામ નાશ પામતો
નથી. અનેકાંતવાદનો પ્રેમ હોવાથી જગતના જીવોને આ
સંસારથી પાર ઉતારવાની ભાવનાને લઈને શ્વેતાંબર
સાધુભગવંતોએ મોક્ષના સ્વરૂપ અંગે ખૂબ જ પ્રામાણિક-
પણે વિચારણા કરી છે. અન્યદર્શનીઓની વાતમાં જેટલો
પણ સત્યાંશ જણાયો ત્યાં તેનું સમર્થન કરીને પોતાના
હેયાની નિર્મળતાનો પરિચય કરાવ્યો છે. શ્રી વીતરાગ-
પરમાત્માના પરમતારક શાસનના પરમાર્થની પ્રાપ્તિ વિના
એવી દયાને પામવાનું કોઈ પણ રીતે શક્ય નથી.
પરસિદ્ધાંતનું ખંડન કરવું અને ત્યાં રહેલા સત્યાંશનું સમર્થન
કરવું : એ ખૂબ જ કપરું કામ છે. પરંતુ જગતના જીવોની
અજ્ઞાનદશાને દૂર કરવાની ઉત્કટ પવિત્ર ભાવનાથી શ્વેતાંબર-

સાધુઓએ એ કાર્ય ખૂબ જ સરળતાથી પરિપૂર્ણ કર્યું છે. તેઓશ્રીએ એ રીતે કરેલી મોક્ષની મીમાંસા અમારા પરમાનંદનું કારણ છે-એ પ્રમાણે ગ્રંથકારપરમર્ષિ ફરમાવે છે. પરમપદની ઉત્કટ ઈચ્છા પરમાનંદની ચર્ચાથી પરમાનંદનું કારણ બને : એ સમજી શકાય છે. અંતે ગ્રંથકારશ્રીના જણાવ્યા મુજબ શ્વેતાંબર સાધુમહાત્માઓ દ્વારા કરાયેલી મોક્ષના સ્વરૂપની મીમાંસાથી આપણે સૌ પરમાનંદના ભાજન બની રહીએ એ જ એક શુભાભિલાષા.

॥૩૧-૩૨॥

॥ ઇતિ શ્રીદ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકાયાં મુક્તિદ્વાત્રિંશિકા ॥

અનલ્પાનતિવિસ્તારમનલ્પાનતિમેધસામ્ ।

વ્યાખ્યાતમુપકારાય ચન્દ્રગુપ્તેન ધીમતા ॥

